

Հորիզոն

Ապրիլ 2021 | APRIL 2021 | AVRIL 2021

horizon

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍԴԱՆՈՒԹԵԱՆ 106-ԱՄԵԱԿԻ ԲԱՅԱՌԻԿ
106th ANNIVERSARY OF THE ARMENIAN GENOCIDE
106ème ANNIVERSAIRE DU GÉNOCIDE ARMÉNIEN

**Mississauga Location Coming Soon
Spring 2021**

At ARZ Fine Foods the exotic and traditional Middle East meets contemporary and curious West. Arz Bakery, brought innovation to the middle-eastern food, and presented the best recipes to the Canadian community.

**To Contact Us & See Hiring Openings
Visit www.arzfinefoods.com**

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ

Ինքնադաստիարակությունը եւ նոր ռազմաինքնակարգ վերասահմանելու ժամանակը

Հայ ժողովուրդի լիակատար ոչնչացումն ու հայաջնջումը Թուրքիոյ իրերայաջորդ վարչակարգերու կողմէ կանխամտածուած ու ծրագրուած ռազմաքաղաքական հայեցակարգ է, որ ժամականակի տարբեր հանգրուաններուն գործադրուած է հայ ցեղը զանգուածային սպանդի ենթարկելու յաջորդական արարներով. 1894-1896 Համիտեան կոտորածներով, 1909 թ. Ատանայի ջարդով, 1915-1923 թ. Հայոց ցեղասպանութեամբ, 1918 թ. Պաքուի հայերի կոտորածով, 1920 թ. Շուշիի ջարդերով, 1988 թ. Պաքուի, Սումկայիթի եւ Գանձակի հայութեան ջարդերով, 1992 Մարաղայի կոտորածով:

Հայ ազգը Ֆիդիքայէս անհայնելու նպատակներուն զուգահեռ, հայութեան մշակութային ժառանգութեան ոչնչացումը Արեւմտահայաստանի եւ ատրպէյճանի բռնակցուած հայկական պատմական հողատարածքներու վրայ Հայոց ցեղասպանութենէն ետք շարունակական բնոյթ կրած է:

Հայ ազգի պատմութիւնը կազմաքանդուած նպատակ ունենալով, Թուրք-ատրպէյճանական հակահայ ու հայատեաց քարոզչութիւնը նոր թափ ու ծաւալ ստացած է յատկապէս վերջին տարիներուն: Հայաստանի եւ Սփիւքի հայութեան յառաջիկայ մարտահրաւէրներէն կը հանդիսանայ հակաքարոզչական այս արշաւը: Պայքարը երկու ճակատի վրայ մղելու պարտադրանքին տակ գտնուելով, գալիք հանգրուանը պիտի ըլլայ վճռական, ուր դիւանագիտական աւելի ազդեցիկ մարտավարութիւն դրսեւորող կողմը՝ յաղթական դուրս պիտի գայ ճակատումէն:

Այս ուղղութեամբ, անհաւասար ուժերով կայացող առճակատման ծանր բաժինը տասնամեակներէ ի վեր իրենց ուսերուն վրայ վերցուցած են աշխարհասփիւռ Հայ Դատի յանձնախումբերը, որոնք թրքական եւ ատրպէյճանական հակաքարոզչական յորձանքը ետ մղելով՝ վճռական հարուածներով քանդած են ուրացման եւ լուրջութեան պատը:

Թուրքիոյ ցեղասպանական ծրագիրները համագործուած են հայկական հարցին հետ: Օսմանեան վարչակարգերէն մինչեւ քեմալական հանրապետական Թուրքիոյ վարչակարգերը՝ Ֆիդիքական սպանութեան, հարկադրի գաւանափոխութեան ու ճուլման ճամբով բռնաճնշման ու ցեղային զանգուածային սպանդներու ենթարկուած են Թուրքիոյ հայ, քրիւտ, ասորի, յոյն, ալեւի ազգային փոքրամասնութիւնները:

Միջազգային հանրութիւնը այսօր պէտք է յստակօրէն ըմբռնէ, որ ցեղասպանութեան յանցագործութեան ժխտումը կը խրախուսէ ապագայ ցեղասպանութիւն իրագործողներուն եւ որ Հայոց ցեղասպանութեան անվիճելիութիւնը երբեւիցէ կասկածի չի կրնար ենթարկուիլ:

Հայկական հարցը՝ Հայաստանի պատմական բննօրանի ազատագրման, Հայկական բարձրաւանդակին տարածքին վրայ Հայոց պետականութեան վերականգնման, հայրենազրկուած ժողովուրդի իրաւունքներու վերահաստատման հարց է, որուն զուգահեռ Թուրքիոյ կողմէ ցեղասպանութեան ճանաչման հարցը՝ տարածաշրջանի աշխարհաքաղաքական այսօրուան իրավիճակի մէջ, Հայաստանի անվտանգութեան համար ամրակուռ երաշխիք է:

Հայկական հարցի լուծման մէկ բաղադրիչը կազմող Արցախի անկախութեան ճանաչման գործընթացը ծանր հարուած ստացաւ Հայաստանի ներկայ իշխանութիւններու անձնատուողական քաղաքական վարքագծի արդիւնք՝ 2020 թուականի Նոյեմբեր 9-ի գիշերանային դիրքորոշմամբ: Ոչ

հեռու անցեալին, Հայաստանի վրայ պարտադրուող հայ-թրքական արձանագրութիւնները մերժած հայ ժողովուրդը դժբախտաբար կորսնցուց այն էական խաբիսիւր՝ Արցախը, որուն համար մղուած ազատագրական պայքարն ու երեք տասնամեակներու վրայ երկարող ինքնանկախութիւնը սկզբնակէտ եւ զսպանակող ներուժ դարձած էր հայկական հարցի լուծման մերօրեայ հանգրուանին:

Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջ-պետական յարաբերութիւններու կարգաւորման գործընթացը պայմանաւորուած է Անգարայի կողմէ առանց նախապայմաններու Հայոց ցեղասպանութեան ճանաչումով եւ անոր յաջորդող նիւթական հատուցումներու իրաւական պարտաւորութիւններու ստանձնումով:

Գերդիւնդրի հանգուցալուծման պարտադրուող բոլոր մնացեալ փորձերը հայութեան ազգային գոյատեւելիութեան խափանման ուղղուած արկածախնդրութիւններ են, որոնց որոգայթներուն մէջ այսօրուան Երեւանի իշխանութիւնները սկսած են կլանուիլ արդէն:

Արցախեան պատերազմէն ետք Հայաստանի աշխարհառաջամարական վիճակը ծանր հարուած ստացած է եւ բարոյահոգեբանական բեկման ենթարկած համայն հայութիւնը: Թուրքիոյ եւ Ատրպէյճանի ռազմաաշխարհագրական գերակշռութեան ներկայ պայմաններուն մէջ, հայկական կողմին առաջնահերթութիւնը պիտի ըլլայ պաշտպանողական նոր հայեցակարգի մը վերընձիւղումը, որպէսզի կորսուած ճակատամարտէն ետք շարունակուող պատերազմի յաջորդ արարին պատրաստ ըլլան իր ինքնապաշտպանական պատուարները:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներուն Օսմանեան կայսրութեան Փոքր Ասիոյ կեդրոնական տարածքին մէջ ազգային հաւաքականութիւններու՝ հայերու, յոյներու եւ ասորիներու դէմ իրագործուած ցեղային սպանդներն ու ցեղասպանական բռնարարքներու վախճանական նպատակը՝ միատարր ազգաբնակչութեամբ ու թրքացեղ հատուածներու միացումով փանթրքական ծրագրի գործադրութիւնն էր, որուն անմիջական շարունակութիւնն է այսօրուան ստեղծուած իրադրութիւնը: Այսօր արդէն, բռնագրաւուած Շուշիի մէջ կը հիմնուին փանթրքական գաղափարախօսութեան դրօշակիր ազգայնամոլ «Գորշ Գայլեր» կազմակերպութեան կրթական օճախներ: 100 տարի առաջ փանթրքականութեան ծրագիրներու իրականացման համար օրակարգի վրայ էր հայութեան բնաջնջումը, նոյն օրակարգն է, որ կը շարունակուի 100 տարի ետք, Անգլոփկասեան աշխարհատարածքի հայաջնջման ծրագրով: Թրքական այս ռազմաարուածութեան յաջորդ թիրախը՝ դէպի Կեդրոնական Ասիա Անգարայի յառաջխաղացքին սեպ հանդիսացող Սիւնիքն է:

Գեղասպանութենէն 106 տարի ետք, ազգովին կը գտնուինք ճակատագրորոշ դժուարին հանգրուանի մը սեմին, երբ բազում որոգայթներու իբրեւ արդիւնք՝ կորսնցուցած ենք ճակատամարտ մը: Սակայն պատերազմը կը շարունակուի, եւ այս պատերազմի յառաջիկայ ժամանակահատուածին, մեզ էականօրէն անհրաժեշտ է արցախեան վերջին առճակատումի պատճառահետեւանքներէն ինքնադաստիարակուիլ, վերակազմակերպուիլ, դիւանագիտական նոր ռազմագիծերը վերաճշդել եւ գոյապայքարի մարտավարական նոր աշխարհայեցողութեամբ ու ռազմահայեցակարգ վերասահմանել:

Հայ Դատը պատերազմէն ետք. պահանջատիրութեան մայրամուտ, թէ վերադարձ դէպի սփիւռքեան ակունքներ

Խորագիրը հաւանաբար ենթադրէ հարցում մը, որուն պատասխանը այնպէս ալ անորոշ մնացած է.* Ի՞նչ էր Հայ Դատը պատերազմէն առաջ:

Հարցումին պատասխանի փնտռումը կ'երկարի մինչեւ 19-րդ դարու աւարտ, երբ Հայկական Հարցը միջազգային յարաբերութիւններու օրակարգին կը գրուէր: Եթէ Հայ Դատը Հայկական Հարցի վերաձեւաւորումն է քսաներորդ դարուն, հետաքրքրական է իմանալ թէ ե՞րբ, ինչպէ՞ս եւ ինչո՞ւ «խնդիր» իմաստով «Հարց» հասկացողութիւնը փոխարինուած է «Դատ» յղացքով: Հարցումը կրնայ գոտ իմաստաբանական (semantic) թուիլ, ինչ որ պատահականութիւն, որ նուիրականացած է գործածութեան ուժով եւ ժամանակի ընթացքին կենդանի երեւոյթի վերածուած: Սակայն, հաւաքական գործ մը իմաստաւորող որեւէ յղացք եւ իրմէ ծնունդ առած խօսոյթ պատմական հոլովոյթի մը մէջ տեղադրուած են, անով պայմանաւորուած են, եւ, հետեւաբար, ունին հասարակական թէ հոգեբանական պատճառահետեւանքային իրենց տրամաբանութիւնը: Եւ թերեւս այս է պատճառը, որ կենդանի գործի արդիւնքով կեանք առած «Հայ Դատ» յղացքին ընդհանրական եւ նուիրականացած յստակ սահմանում մը դժուար է գտնել, հակառակ անոր գտած լայն տարածումին եւ ինքնստինքեան հասկացողութեան:

Արա Գրիգորեանի Հայ Դատին նուիրուած բառարանին մէջ, կը նշուի 1945-ին հիմնուած Comité de Defense de la Cause de l'Arménie Turque ընկերակցութիւնը, ուր «Հայկական Հարցը» փոխարինուած է «Թրքահայաստանի Դատ» հասկացողութեամբ: Ընկերակցութիւնը նախաձեռնութիւնն է օրին այսպէս կոչուած «Հայաստանաէր» միութիւնները համախմբող Union National Arménienne-ին եւ նպատակ ունեցած է Երկրորդ Աշխարհամատի աւարտին Սթալինի կողմէ Թուրքիայէն Կարսի եւ Արտահայի վերադարձի պահանջին զօրակցել: Այն շատ հաւանաբար հետեւանք է Սթալինէն փոխանցուած ցուցմունքի: Փաստօրէն, լուծուած է 1947-ին, երբ օրին Խորհրդային Միութեան Արտաքին Գործոց Նախարարը յստակեցուցած է թէ այդ հողատարածքները կը պահանջուէին Խորհրդային Վրաստանին կցելու համար... Ինչ որ Սփիւռքի մէջ Մոսկուայի համայնավար գործակալներուն դերակատարութեան վերջ կու տար:

1963-ին Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան 18-րդ Ընդհանուր Ժողովը որոշում կը կայացնէ աշխարհացրիւ Հայ համայնքներու եւ միջազգային հանրային կարծիքին մօտ հայկական հարցի տարածումը եւ Ուիլսոնեան իրաւարար որոշումին հիման վրայ ազատ, անկախ եւ միացեալ Հայաստան մը ունենալու իրաւունքը: Որոշման գործադրութեան համար 1965-ին կեանքի կը կոչուին Հայ Դատի Յանձնախումբը, որոնց կարգին՝ Յրանսայի Հայ Դատի Յանձնախումբը Comité de Défense de la Cause Arménienne (CDCA), որ հինգ տարի ետք, 1970-ին, Յրանսայի 1901-ի Օրէնքի հիման վրայ պաշտօնապէս կը գրանցուի, որպէս նպատակ ունենալով Հայ Ժողովուրդի պատմական իրաւունքներու պահանջատիրութիւնը եւ 1915-ի Յեղասպանութեան ճանա-

չումն ու արդարահատոյցը: 1964-ին, Պուէնոս Այրէսի մէջ, սպաններէն լեզուով, լոյս կը տեսնէ հայկական պահանջատիրութեան պատմական հոլովոյթի ամփոփ ներկայացման գրքոյկ մը Հայ Դատ խորագրով (La Causa Armenica), Հատինական Ամերիկայի Հայ Դատի Խորհուրդի Consejo Pro Causa Armenia para América Latina նախաձեռնութեամբ: Իսկ 1965-ին Ուրուկուայի Խորհրդարանը կ'ըլլայ աշխարհի մէջ առաջին խորհրդարանը՝ օրէնքի ուժով Ապրիլ 24-ը ճանչնալու որպէս «Հայ նահատակներու յիշատակման օր», Ուրուկուայը վերածելով աշխարհի մէջ առաջին երկրին ուր Յեղասպանութիւնը օրէնքով կը ճանչցուի:ii

Յեղասպանութեան յիստներորդ տարելիցը կրնանք նկատել անկիւնադարձ Հայ Դատի աշխատանքներու ծաւալման, ի հետեւումս երկու տարի առաջ այդ մասին ՀՅԴ Ընդհանուր Ժողովին առած որոշումին: Հայ Դատի աշխատանքներու ծաւալումը սկիզբ կու տար նաեւ Սփիւռքի քաղաքականացման, որ աւելի մեծ թափով եւ արագութեամբ զարգացաւ 1970-ական թուականներէն սկսեալ: Քաղաքականացումը հոս պիտի հասկցուի ի հակասութիւն այն «սպասման» իրավիճակին, որուն մէջ, Հայաստանի Խորհրդայնացումէն յետոյ, իրենց իրենց որպէս Սփիւռք ճանչցան, կազմակերպուեցան եւ հայապահպանման մշակութային գործը առանցքային համարեցին Յեղասպանութեան հետեւանքով աշխարհի տարբեր գաղթօճախներու մէջ համախմբուած վերապրողներն ու իրենց յաջորդած սերունդը: Այդ «սպասման» մասին էր Աւետիս Ահարոնեանի վերջին բանախօսութիւնը 1934-ին Փարիզի մէջ, որուն ընթացքին ան կ'աթուածահար եղաւ. «Ժողովուրդ Հայոց, գիտակցի՛ր, որ սպասման վիճակ է այս: Հաւատա՛, որ պիտի վերադառնաս քո պապերի, արիարանց քաղերի երկիրը: Եկել ենք այստեղ չմնալու համար, եկել ենք վերադառնալու համար: ... Հիւր ենք այստեղ: Ու դատ, դատաստան ունինք: Երկիր ունինք:»iii Եւ եթէ «սպասման» իրավիճակը կ'ենթադրէր համայնքներու գիտակից ինքնամեկուսացումը իրենց շրջապատէն, Սփիւռքի քաղաքականացումը, ընդհակառակը, համայնքները տեղադրեց համաշխարհային գործընթացներու ոլորտին մէջ, ծանօթ եւ հաղորդակից անոնց»:

Վաթսուականներու տասնամեակը հարուստ է քաղաքական եւ ընկերային իմաստով համաշխարհային մասշտաբով եւ գաղափարախօսական յստակ ուղղութեամբ, կը գրէ Մարիօ Նալպանտեան անդրադառնալով այն ոլորտին, ուր Ուրուկուայի մէջ 65-ի Սերունդ անունով ծանօթ քաղաքական երիտասարդ ղեմքեր բանալի դեր խաղացին Հայոց Յեղասպանութիւնը յիշատակող օրէնքի վաւերացումը ապահովելու համար:iv

Յաջորդ տասնամեակներուն, Հայ Դատի աշխատանքները կ'երրոնական դեր ունեցան Սփիւռքի երրորդ սերունդի քաղաքականացման գործին մէջ: Երրորդ սերունդի քաղաքականացումը ունեցաւ լայն շրջագիծ: Ընդգրկեց պատմական այդ ժամանակաշրջանի միջազգային բեմը յուզող ընկերային, քաղաքական թէ մշակութային գործընթացներու

մասնակցութիւն առնուազն բանալէճի մակարդակով: Երրորդ սերունդը խզեց «սպասման» իրավիճակի մէջ գտնուելու հաւաքական հոգեվիճակին հետ, ինքզինք «հիւր» չնկատեց իր բնակած երկիրներուն մէջ եւ Հայ Դատի տեղը փնտռեց օրին ամենայառաջդիմական գործընթացներու ոլորտին մէջ, որպէս անբաժան մաս անոնց: Այս բոլորով հանդերձ, Հայ Դատի աշխատանքները ե՛ւ պայմաններու բերումով, ե՛ւ համակարգային յստակ սահմանափակումներու պատճառով, սկզբնական հողային պահանջատիրութենէն փոխադրուեցան Յեղասպանութեան միջազգային ճանաչման հետապնդման դաշտ: Հողային պահանջատիրութիւնը չվերացաւ, սակայն հանգրուանային կարգով առաջանհերթային դարձաւ Յեղասպանութեան ճանաչումը: Տեսականօրէն կարելի էր ժամանակագրական թէ՛ հանգրուանացման իմաստով յստակ ջրբաժաններ դնել ճանաչումի եւ հատուցման միջեւ: Սակայն իրողութիւն է որ ոճիրի ճանաչման գործընթացը ինքզինք պարտադրեց, եւ նոյնիսկ իր էութեամբ բարոյական այդ քայլը տալու դիմումը տարբեր պետութիւններու, հսկայ խոչընդոտներու դէմ յանդիման գտնուեցաւ երբ աշխուժանալու սկսաւ թրքական ուրացման քաղաքականութիւնը նաեւ եւ մանաւանդ միջազգային յարաբերութիւններու ոլորտին մէջ:

Ոչ-պետական դերակատարի մը կողմէ միջ-պետական յարաբերութիւններու համար խնդրայարոյց Յեղասպանութեան ճանաչման առաջին յաջողութիւններուն հասնելը՝ 1965-ին Ուրուկուայի մէջ քուէարկուած օրէնքէն սկսեալ մինչեւ ՄԱԿ-ի Մարդկային Իրաւանց Ենթայանձնախումբին մէջ թրքական ուրացման քաղաքականութեան առաջին ձախողութիւնը, որ եղաւ 1985-ին Պենճըմին Ուիթթէյրի տեղեկագիրի հետեւանքով, ապա Եւրոպական Խորհրդարանի որոշումը 1987-ին եւ անոր յաջորդած բոլոր մեծ ու փոքր յաջողութիւնները, Սփիւռքի քաղաքական դիմագիծը կերտեցին: Այսինքն՝ հայապահպանումով իր մշակութային ինքնութեան պաշտպանութեան գործէն յետոյ, Յեղասպանութեան ճանաչման եւ արդարահատուցի Հայ Դատի պահանջատիրութիւնն էր, որ միջազգային յարաբերութիւններուն մէջ Սփիւռքեան ինքնաճանաչման եւ եզակիութեան գիտակցութիւն կերտեց, եւ Սփիւռքը հաստատագրեց որպէս համաշխարհային եւ համաշխարհայնացած էթնիկ/ազգային դիմագիծով քաղաքացիական հասարակութիւն, իմա՝ ոչ-պետական դերակատար:

Հայ Դատի աշխատանքներու ծնունդն ու ծաւալումը Սփիւռքի մէջ եւ Սփիւռքի համար ապահովեց մասնագիտացման ոլորտներ եւ համաշխարհային ճանաչում, որ շատ հազուագիւտ է պետականազուրկ ազգային այլ հաւաքականութիւններու պարագային:

Ակադեմական ոլորտը նախ եւ առաջ, ուր տարբեր համալսարաններու մէջ գործող հայագէի պատմաբաններ ուսուցիչները եղան Յեղասպանութեան պատմագիտական ուսումնասիրութեանց ծննդոցին ու ծաւալման: Իրենց այդ նախաձեռնութեամբ է որ ոչ միայն Յեղասպանութեան ճանաչումը ունեցաւ գիտական փաստագրական իր ենթահողը, այլ՝ հանդիսացաւ Յեղասպանագիտութեան մարզը Ողջակիզումէն անդին տարածելու առաջին գործօններէն, եթէ ոչ հիմնականը ի մասնաւորի Հիւսիսային Ամերիկայի եւ Եւրոպայի համալսարանական շրջանակներուն մէջ: Միաժամանակ, հայագէի պատմաբաններու արգասիքը եղաւ ուրացման քաղաքականութեան մերկացման եւ անոր մեքանիզմներու բացառապատման ճանաչողութեան ձեռք բերումը: Պատմագիտութեան ոլորտէն գատ, միջազգային իրաւունքն ու Հայ Դատի պահանջատիրութեան ծաւալման հետ զուգահեռաբար ծնունդ առած սփիւռքագիտութիւնը այն մարզերէն են ուր

սփիւռքեան դէմքեր միջազգային հռչակ ու ճանաչում գտան, իրենք իրենց հաստատեցին որպէս հեղինակութիւն: Ակադեմական մարզը նաեւ այն աշխատանքային դաշտն էր, ուր ոչ-հայ մասնագիտական շրջանակներու եւ գիտնականներու հետ անհրաժեշտ փոխ-կապակցութիւն ստեղծուեցաւ:

Հայ Դատը ենթադրեց նաեւ քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ սորվելու, արդիականանալու եւ գործով փորձառութիւն ձեռք բերելու դեռեւս թերի ուսումնասիրուած գործընթաց մը, որոշ չափով նման այդ տասնամեակներուն ծնունդ առնող եւ համաշխարհայնացող ոչ-կառավարական կազմակերպութիւններու ինչպէս էմըրսթի Ինթըրնէյշնըլ, Կրինփիս եւ ուրիշներ: Այս բաղդատականը կարեւորութեամբ նշելը անհրաժեշտ է, որովհետեւ Հայ Դատի աշխատանքներով մասնագիտացած կազմակերպութիւններն ու գրասենեակները յաճախ կը բնութագրուին որպէս «լուպիստական» ի հետեւումս հիւսիս ամերիկեան ժողովրդավարութեան ծիրին մէջ քաղաքականութիւն ընելու շատ իւրայատուկ ձեւի մը ժողովրդականացած բնութագրումը: Կը մնայ որ «լուպիստական» են նաեւ այն կազմակերպութիւնները, որոնք զարգացուցած են յարաբերական մասնագիտութեան ոլորտ մը եւ ծանօթութիւններ գոլտ շահաբերական նպատակներով: Մինչդեռ Հայ Դատի աշխատանքներուն մէջ մասնագիտացումը հիմնուեցաւ նախ եւ առաջ բարոյական սկզբունքներու եւ համոզումներու վրայ առաջացած ժողովրդային, այս պարագային՝ համայնքային, հատուածներու զօրաշարժի զօրակցութեան վրայ, ներառեալ նման թանկ աշխատանքի ֆինանսներու ապահովումը:

Յիշեցումը կարեւոր է նաեւ որովհետեւ տարբերութիւն մը կա՝ շահագիտական նպատակներու հետամուտ քաղաքական յարաբերութիւններու մասնագիտացման եւ քաղաքացիական հասարակութեան մակարդակով բարոյական նպատակներու հետապնդման համար քաղաքական յարաբերութիւններու մասնագիտացման միջեւ: Առաջիններու պարագային ձեռնարկութիւններն ու պետութիւններն են յաճախ իրենց յաճախորդները եւ ֆինանսները ապահովողները: Քաղաքացիական հասարակութեան զօրաշարժով իրենք երենց հաստատագրած քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ մասնագիտացած կազմակերպութիւններ եւ գրասենեակներ չեն կրնար պատուիրատուներ ունենալ: Այլապէս կը կորսնցնեն իրենց գոյապատճառը (raison d'être):

Հայ Դատի աշխատանքներու քաղաքական յարաբերութիւնները չսահմանափակուեցան միայն պետական դերակատարներով: Ընդգրկեցին նաեւ միջազգային կազմակերպութիւններ, ազատագրական շարժումներ, մարդկային իրաւանց պաշտպաններու շրջանակներ... մէկ խօսքով յարաբերութիւններու ամբողջ ոլորտ մը որ միջ-պետական յարաբերութիւններու մէջ ծանօթ է որպէս «ժողովրդական դիւանագիտութիւն» (public diplomacy), որ զարգացաւ մասնաւորաբար 1990ականներուն եւ հիմա արդէն ընթացիկ գործընթաց է դիւանագիտական որեւէ ներկայացուցչութեան համար: Այս մատնանշումն ալ կարեւոր է գիտակցելու համար, որ քաղաքացիական հասարակութեան քաղաքական աշխատանքներու դաշտը, յաճախ շատ աւելի ընդարձակ եւ նուազ կաշկանդուած է քան պետական յարաբերութիւններու դաշտը, հակառակ պետութիւններու ունեցած միջոցներու գերազանցութեան:

Կարելի է տակաւին շարունակել Հայ Դատի պահանջատիրութեան ծաւալման գործընթացով առաջացած տարբեր մասնագիտացման ոլորտներու թուարկումը, ինչպէս օրինակի համար դրամահաւաք ու քարոզարշաւ, կամ անդրադառնալ կարողական այլ ոլորտներու որոնք կրնային ծնունդ առնել

եւ աւելի կազմակերպուած իմաստով զարգանալ՝ վաւերազարական ժապաւէտներ, շարժանկար, արուեստի մարզեր ընդհանրապէս, արխիւներու դասաւորում, Յեղասպանութեան յուշահամալիրներ...

Հայ Դատի պահանջատիրութիւնն ու Սփիւռքի քաղաքականացումը Յեղասպանութեան ենթարկուած, հայրենիք կորսնցուցած եւ պետականազուրկ, աշխարհացրիւ ազգային հաւաքականութեան մը համար պատմութեան կողմէ մոռացութեան մատնուելու եւ կորսուելու սպառնալիքը յաղթահարած եւ փոքր բայց վճռական յաջողութիւններով պատմութեան գիրկը վերադառնալու նոր էպոսին ծնունդ տուին: Այդ էպոսը տակաւին իր մանրամասնութիւններով չէ ուսումնասիրուած, չէ վերլուծուած: Եւ երբ սփիւռքագիտութեան մէջ գիտահետազոտական այդ ոլորտը բացուի ու հաստատագրուի, թերեւս հոն ծնունդ առնէ նաեւ Սփիւռքի քաղաքականացման տեսութեան մը, կամ տեսութեանց, բանաձեւման ու զարգացման մասնագիտական ճիգը՝ «Հայ Դատ» հասկացողութեան հիմնական սահմանումը: Կարելի՞ է, օրինակի համար, Հայ Դատի աշխատանքներու ծննդոցը համարել Հայաստանի Հանրապետութեան նոր ծնունդ առած արտաքին քաղաքականութիւնը, որ ընդհատուեցաւ Հայաստանի խորհրդայնացումով եւ իր միջազգային իրաւունքի ենթակայի իրավիճակի վիժումով:

Հայկական առաջին դիւանագիտական փորձերուն եւ միջազգային յարաբերութիւններու համաշխարհայնացման նախօրեակին ծնած ու զարգացած Հայ Դատի պահանջատիրութեան միջեւ այս մտամարզանքային կապը կրնայ խորհրդանշական ըլլալ: Բայց Սփիւռքի հաւաքական յիշողութեան մէջ պատմական գործընթացի վայրագ ընդհատումներու, իրարմէ խզուած ժամանակաշրջաններու վերամիացման խորհրդանշական փորձը չէ՞ր արդեօք, որ Սփիւռքին վերապրումի մղիչ ուժ, լինելութեան իրաւունքի գիտակցութիւն եւ իր ապագան կերտելու վճռականութիւն տուաւ: Մի՞թէ հետաքրքրական չէ, որ Խորհրդային Հայաստանի բացարձակապէս խորհրդանշական իմաստ ունեցող Արտ Գործ նախարար մը եղաւ, որ Յեղասպանութեան պատճառ հանդիսացած փանթըրքիզմի ծրագրին մասին ուսումնասիրութիւն մը գրեց, երբ ամբողջատիրական կարգերու պայմանները քիչ թէ շատ արտօնեցին նման նախաձեռնութիւն: Ընդհանրապէս չէր կրնար իր թէզին հիման վրայ արտաքին քաղաքականութիւն մը ծաւալել միջազգային յարաբերութիւններու ոլորտին մէջ, ՄԱԿ-ի Ընդհանուր Ժողովին մէջ Յեղասպանութեան ճանաչում եւ արդարահատոյց պահանջել: Սփիւռքը ըրաւ այդ մէկը Հայ Դատի պահանջատիրութեամբ, առանց պետական ոչ մէկ աջակցութեան կամ աշխատանքներու համագործման: Թերեւս որովհետեւ Սփիւռքի քաղաքականացումը լուեւեայն ենթադրեց նաեւ «պետութեան նման մտածել»-ը նախանձախնդրութիւն: Եւ լուեւեայն զարգացուց այն համոզումը, որ երբ ամբողջատիրական կարգերը վերանան, միջազգային յարաբերութիւններու մէջ իր ազգային գերիշխանութիւնը վերագտած հայրենի անկախ պետութիւնը պիտի ստանձնէր այդ գերակատարութիւնը եւ պահանջատիրական պայքարը պիտի գտնէր իր զարգացման բնական հողը:

Իսկ ի՞նչ տրամաբանութիւն եւ տինամիզմ պիտի ունենար այդ պարագային Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի աշխատանքներու ամբողջ համակարգը...

Հարցումը երբեք չմտածուեցաւ, չվերլուծուեցաւ եւ համապատասխան հեռանկարային խորհրդածութիւն երբեք տեղի չունեցաւ: Արցախի շարժման, ազատագրական պայքարի եւ Հայաստանի անկախացման ամբողջ գործընթացին մէջ: Հակառակ որ Անկախութեան Հռչակագրի գրութեան

մէջ Յեղասպանութեան ու պահանջատիրութեան հարցը ընդգրկելու թէ դուրս ձգելու առաջին բանալիէն աշխարհակալ Հայաստանի անկախացման գործընթացի յառաջապահ Հայոց Համագգային Շարժումի դեկավար շրջանակին մէջ առաջին ազգանշանը տուաւ դեռեւս 1989-90 թուականներուն՝ նոր ձեւաւորուող պետական մտածողութեան մէջ Հայ Դատի տեղը որոշելու անյարմարութեան (malaise) մասին: Հետաքրքրականօրէն այդ «անյարմարութեան» բացատրութեան եւ արդարացման հիմնական գերակատարները յաճախ սփիւռքահայեր են: Ժիրայր Լիպարիտեան, օրինակի համար, Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը ուղղակիօրէն համարեց խոչընդոտ պետականակերտումին եւ անյարիւր, գրեթէ հակասական, պետական մտածողութեան,Վ որ պէտք չէ «հայդատականացնել» - ժխտական հնչեղութեամբ բանաձեւական նորարարում մը, որ շրջագայութեան մէջ դրուեցաւ յատկապէս հակադաշնակցական նկատառումներով, թէեւ, ենթադրաբար, միտք բանին Հայաստանի արտաքին քաղաքականութիւնը անցեալին դամուած աշխարհահայեացքէ մը գերծ պահել է:

Անկախ Հայաստանի առաջին Նախագահի օրոք Յեղասպանութեան հարցը պետական քաղաքական օրակարգին չգնելու որոշումը կոշտ եւ անկեղծ էր: Ինքն էր նաեւ, որ «Թուրքիոյ հետ առանց նախապայմաններու յարաբերութիւններ» սկզբունքը բանաձեւեց եւ նուիրականացուց որպէս ՀՀ արտաքին քաղաքականութեան արեւելում: Իրմէ ետք Ռոպերթ Քոչարեան եւ Սերժ Սարգսեան չփոխեցին այդ արեւելումը, հակառակ անոր որ Յեղասպանութիւնը գրին արտաքին քաղաքականութեան օրակարգի վրայ եւ թէեւ դանդաղ եւ ad-hoc, այնուամենայնիւ Հայ Դատի աշխատանքներուն հետ որոշ համագործակցութիւն սկսաւ: Այդ մէկը չբացառեց հետեւողական փորձերը թրքական կողմի հետ յարաբերութիւններու բնականոնացման գործընթացներու՝ թուրք-հայկական հաշտութեան յանձնաժողով ըլլայ այդ թէ Փրոթոքոլներ: Նախաձեռնութիւնները եղան միակողմանի, առանց Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի պահանջատիրութեան համակարգի գերակատարներուն հետ սկզբնական համաձայնութեան, առանց ընդհանուր սկզբունքային հայեցակարգի մը բանաձեւման նախանձախնդրութեան: Սպասելիօրէն անոնք առաջացուցին ի մասնաւորի Սփիւռքի հակազդեցութիւնը: Երկու պարագաներուն ալ նախաձեռնութիւնները իրենց լրումին չհասան եւ օրուան իշխանութիւնները ետքայլ կատարեցին, թէեւ այդ միակողմանի գոյգ նախաձեռնութիւններու պարագային ալ փոխադարձ վստահութիւնը տուեց:

Առանց ընդհանրական փոխ-հասկացողութեան մը Հայ Դատի պահանջատիրութեան շուրջ, պետականօրէն առնուած ամէն քայլ՝ ՄԱԿ-ի բեմէն յայտարարութիւն, Յեղասպանութեան ոգեկոչում թէ Ուիլսոնի գերեզմանի այցելութիւն՝ կը մնայ ձեւական, լաւագոյն պարագային՝ ինքնախաբէութիւն: Հարցականի չի գրուիր հայկական եւ ոչ մէկ քաղաքական ուժի կամ անձնաւորութեան կողմէ Յեղասպանութեան ճանաչման անկեղծութիւնը: Խնդիրը պահանջատիրութեան բացառումն է, եւ հայ-թրքական յարաբերութիւններու կարգաւորման գործընթացին մէջ Անգարայի ուղարկման քաղաքականութեան թէկուզ եւ ոչ-գիտակցաբար մեղսակցութեան ուսկը: Թիւրքիմացութիւն է, եթէ ոչ նպատակադրուած զրպարտութիւն, այն ենթադրութիւնը, որ Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը կը բացառէ հայ-թրքական յարաբերութիւններ, «մաքսիմալիստ» կամ «ուլանշիստ» է իր էութեամբ:

Այս բոլորով հանգերծ, պիտի նաեւ արձանագրել, որ

2010-ին յաջորդող հնգամեակն ու Յեղասպանութեան հարիւրերորդ տարեկիցի պատրաստութեան հայրենիք-Սփիւռք համագործակցութիւնը թերեւս որպէս նախընթաց ունէր միայն Արցախի ազատագրական պայքարը: Այնքան որ այդ տարիներուն ծնունդ առաւ միշտ առկախ մնացած ազգային ընդհանուր համաձայնութեան մը հիմնարար անկիւնաքար՝ ձեռք, որուն ամենէն խորհրդանշանական իրադրոժումը եղաւ Հարիւրերորդ Տարեկիցի Համահայկական Հռչակագիրը, իր տեսակով միա՛կ համահայկական փաստաթուղթը, որ միաժա-մանակ Հայ Դատի պահանջատիրութեան նոր հանգրուանի՝ արդարահաստոյցի ազգանշանը կու տար:

Այդ յառաջընթացը, դժբախտաբար, շարունակա-նութիւն չունեցաւ: Գործնական իմաստով Հայ Դատի պա-հանջատիրութիւնը մնաց հիմնականօրէն Սփիւռքի օրակարգ, մինչ Հայաստանի մէջ ներքաղաքական զարգացումները, Ապրիլեան քառօրեայ պատերազմով արտաքին սպառնալիքի առկայութեան ազգանշանը, եւ իշխանութեան վրայ գտնուող ուժին կողմէ առաջնահերթային մտահոգութիւն դարձած օլիկարքային տնտեսա-քաղաքական համակարգի ինքնապահպանման եւ վերարտադրման ճիգերը որոնց հե-տեւանքով ընկերային անարդարութիւնը սրեցաւ եւ ժողո-վուրդին մօտ աճեցաւ իշխանութեան նկատմամբ ցասումը, երկրորդական եւ երրորդական մակարդակի դասեցին Համա-հայկական Հռչակագրի գործնականացումը: Արտ Գործ Նա-խարարութիւնը, այո՛, ՄԱԿ-ի չըջանականերու մէջ դիմեց ող-ջունելի նախաձեռնութիւններու ցեղասպանութիւններու նախատեսման համաշխարհային ճիգերու կարգին, դժբախ-տաբար առանց նախանձախնդիր ըլլալու որ այդ նախաձեռ-նութիւնները Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի պահանջատիրութեան աշխատանքներուն հետ համակարգուին եւ քայլ առ քայլ առաջանալով ծնունդ տան այն հիմնական հայեցակարգին որուն ակնարկուեցաւ աւելի վեր:

Թէ ինչո՛ւ Համահայկական Հռչակագիրը կեանքի չկոչուեցաւ քննադատական հայեացքով հանրային քննար-կումի ալ թեմայ մըն է, որ Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի պա-հանջատիրութեան ղեկավար չըջանականեր երբեք օրակարգի չգրին: Վարկածի կարգով միայն նշենք, որ այն կրնար եւ հետեւանք կամ ախտանշան ըլլալ դարձեալ Հարիւրերորդ Տարեկիցի սպասուած յայտարարութեան որ Սփիւռք-Հա-յաստան գործակցութիւնը պիտի փոխադրէր աւելի համա-կարգուած մակարդակի Ազգային Ժողովէն ներս սփիւռքեան ներկայացուցչութեան հայեցակարգի թէ համահայկական խորհուրդի մը առաջացման տեսքով: Այդ մէկը տեղի չունե-ցաւ, ինչ որ եւ թերեւս կը յուշէ, որ ոչ միայն Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը ալ Սփիւռքը ընդհանրապէս ՀՀ քա-ղաքական օրակարգին վրայ անյարմարութիւն մըն է...

Այս բոլորը անշուշտ ճշ՞ձ ՎԱ է, բազմիցս գրուած եւ յուշուած է այս մասին, եւ անոնց վերյուշումը ոչ միայն ձանձրացուցիչ է, ալ թերեւս ազգանշան որ նոյնիսկ Սփիւռքի մէջ Հայ Դատի պահանջատիրութեան շատ աւելի համա-կարգուած եւ յստակ ուղղուածութիւն տալու նախան-ձախնդրութիւնը կամ բացակայ է, կամ ալ անելի մատնուած: Աւելի՛ն, Սփիւռքի օրակարգը, անկախ Հայաստան-Սփիւռք յարաբերութիւններու տրամաբանութենէն, ուր եւ միշտ գե-տեղուած է երբ Սփիւռքի մասին ի մասնաւորի քաղաքական տեսանկիւնէ մտածելու խնդիր դրուած է, ինքնուրոյն ձեւով չէ դրուած հակառակ 21-րդ դարու սկիզբին շատ համայնք-ներու մէջ կազմակերպական նոր ձեւաչափերու եւ նոր տի-նազմի փաստերը չեն պակսիր: Ոչ ալ՝ Սփիւռքի մասին գե-տական հետաքրքրութեան յաւելումը, եւ, ամենէն կարեւորը՝ Սփիւռքի կարիքներուն հասնելու մեթոտներու նորարարման

ծրագիրները: Փաստօրէն, կան Հայ Դատի պահանջատիրու-թեան աշխատանքներ, կայ սփիւռքեան գործընթաց մը, որ կը շարունակուին, եւ ինչ որ կը պակսի Հայ Դատի պահանջա-տիրութեան եւ Սփիւռքի մասին Հայաստան-Սփիւռք յարա-բերութիւններէն դուրս եւ առանց անոնց տարբեր պայմա-նաւորումներու մտածելու, տեսական թէ գործնական միտք արտադրելու Սփիւռքեան Նախագիծն է, իրարմէ անջատ սփիւռքեան մտաւորական, կազմակերպական թէ քաղաքա-կան աշխատանքի գործընթացները տեսականօրէն թէ գործ-նականօրէն համակարգելու հաւաքական կամքը:

Այս ճշ՞ձ ՎԱ-ի կրկնութիւնը յօդուածի սկիզբէն մինչեւ հոս սակայն ինքնանպատակ չէ: Ինքնագիտակցութեան հրա-ւէրի անհրաժեշտ քայլ մըն է՝ ուշադրութիւնը կեդրոնացնե-լու համար այն Վտանգին - այսպէս՝ գլխագիր, ի հետեւումս Վահէ Օշականի նոյն խորագրով Սփիւռքը հազարագային զգուշաւորութեան հրաւիրող յօդուածին որ լոյս տեսած է ի շարս այլ թերթերու Փարիզի Կամք-ին (շատոնց աստ հանգ-չի...) 3 Մայիս 2000 թուականի համարին մէջ՝ որ քառա-սունչնորօրեայ պատերազմի նուաստացուցիչ պարտութեամբ վերակենդանացաւ եւ Փրոթոքոլներէն շատ աւելի ուշալ, շատ աւելի խորամանկ ազգային լինելութեան սպառնալիքի կրնայ վերածուիլ: Այսպէս, մինչ ամբողջ պատերազմի տեւողու-թեան հայրենի իշխանութիւնները աշխարհով մէկ հազարագ-հնչեցուցին նոր ցեղասպանութեան մը սպառնալիքի մասին, յետ-պատերազմեան այս հանգրուանին ինչ որ կ'ընեն արդէն թրքական ուրացման քաղաքականութեան հայկական հան-դուրժողականութեան օրինականացումն է, «լեզբիդիմա-ցում»ը աւելի ճիշդը՝ յստակացնելու համար գաղափարը եւ այն չչփոթելու համար օրէնքով հաստատագրման նախաձեռ-նութեան մը հետ:

Պատեհապաշտութիւն, ապիկարութիւն, քաղաքակա-նութիւնը PR-ի հետ շփոթելու մանկամտութիւն եւ ընկերա-յին ցանցերով «ժողջան» ուղղակի ժողովրդավարութեան բե-մականացման հիւանդագին մոլութիւն (addiction), թէ՞ խա-ղաղասիրութեան մասին, ազգայնականութեան դէմ եւ Հա-յաստանի աշխարհաքաղաքական իրականութիւնը նսեմաց-նող աշխարհահայեացքի մը հիման վրայ քաղաքականու-թիւն՝ այնքան ալ կարեւոր չէ: Ուրացման հայկական հան-դուրժողականութիւնը պիտի տեսնել Յեղասպանութեան յի-շատակման ամէն տեսանկիւն ծիսակատարութիւն ամենէն դե-րասանականօրէն չափազանցուած բեմականացումներով կա-տարելու գուգահեռ, Թուրքիոյ հետ յարաբերութիւնները «շտկելու» նպատակով Յեղասպանութեան ուրացման ամե-նէն բացայայտ արարքներուն մասին լուռ մնալու վարքագ-ծին թէ քաղաքական որոշումին մէջ: Այդ լուռութիւնը նախա-պատրաստութիւնն է Զանգեզուրի վրայով Նախիջևանն ու Ազրայէճանը իրարու միացնող ճանապարհի համաձայնու-թեան: Անկէ յետոյ արդէն «Հայոց Պատմութեան Աւարտը», Հայաստանի ու հայութեան լինելութեան, եւ, հետեւաբար, Հայ Դատի պահանջատիրութեան, իմաստազրկումը, եւ մին-չեւ իսկ զանգուածային «կը հրաժարիմ հայութենէ» երեւոյթ մը, կրնան իրականութիւն ըլլալ: Այդ սենարիոյով, Հայաս-տանը կը վերածուի Արարատեան դաշտ, Էջմիածին, Սեւանայ լիճ, Դիլիջան, Գիւմրի սահմաններով յատկանշուող եւ մի-ջազգային իմաստով անկարեւոր հողատարածքի մը, հագիւ երկու միլիոն հաշուող սպառողներու ոչ այնքան հետաքրքիր շուկայի մը, ուր «առաջին քրիստոնեայ պետութեան» վկայ Էջմիածինը եւ Յեղասպանութեան թանգարան յուշահամալի-րը կրնան քաշողական ըլլալ թերեւս զբօսաշրջիկութեան հա-մար: Թրքական ուրացման հայկական հանդուրժողականու-թիւնը ուղի կը հարթէ Յեղասպանութեան մէջ զոհի ու դահի-

ծի գլխիվայր շրջադարձման, որուն քաղաքական կառուցումը արդէն ընթացք առած է թուրք-ազրպէյճանական համագործակցութեամբ: Միջազգային հեռանկարը երկու ցեղասպանութիւններու «այլ-ճշմարտութեան» (alt-truth) հաստատագրումն է:

Այս սենարիոյով «Հայոց Պատմութեան Աւարտ»ի անհազանքը արդէն հնչեցուցին Փրոթոքոլները: Քառասուն-չորսօրեայ ատերազմէն եւ պարտութենէն յետոյ աւելի տկարացած Հայաստանը առ աւելի խոցելի դարձած է: Պետական հաստատութիւններէն միայն Արտ Գործ Նախարարութիւնն է որ ատեն-ատեն կ'ազդարարէ, որ ինչ որ տեղ մը թրքական սպառնալիքի գիտակցութիւնն ու անոր դիմադրելու անհրաժեշտութեան ազգային առողջ բնազդը չէ մահացած տակաւին: Եւ, անշուշտ, կը մնայ յոսալ, որ ընկերատնտեսական անհաւոր կացութեան առջեւ գտնուող հայրենի ժողովուրդին մէկ կարեւոր հատուածը դուրս գալ պատերազմի «չոք»էն եւ անդրադառնալ, որ այդ «չոք»ը կրնայ շնականօրէն շահարկուիլ նեղ-հատուածական քաղաքական կամ մեծ կապիտալի շահամուկան նպատակներով:

Հայոց Ցեղասպանութեան 106-րդ տարելիցի նախօրեակին, Հայ Դատի պահանջատիրութեան ծննդոց Սփիւռքը պիտի անդրադառնալ թրքական ուրացման հայկական հանդուրժողականութեան դիմադրութեան հրամայականին, Փրոթոքոլներու ժամանակ հնչած «Ոչ, հազար անգամ ոչ»ի աւելի ուժգին վերականգնացումին որպէս առաջին քայլ՝ Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը վերադարձնելու դէպի իր ակունքը, դէպի Սփիւռք՝ բացառելու համար Սփիւռքի ապաքաղաքականացումը: Այդ կը նշանակէ տարբեր գործընթացներով պատասխան տալ յօդուածին ծնունդ տուած «Ի՞նչ է Հայ Դատը» հարցումին՝ իր բոլոր ենթաթեմաներով հաստատագրելու համար աշխատանքային դաշտ մը, որուն տէրը Սփիւռքն է: Զուտ մտամարդանքային նախանձախնդրութիւն չէ այս, այլ՝ Ցեղասպանութեան միջազգային ճանաչման եւ արդարահատուցի առաջնահերթային պահանջատիրութեան նախաձեռնութիւններու համապարփակ համակարգումի միտող աշխատանքային դաշտի ստեղծում:

Միայն պիտի ըլլայ վերադարձ դէպի Սփիւռք այս նախանձախնդրութեան պատճառը բացառաբար բնորոշել իմ-Քայլաններու իշխանութեան վրայ գտնուելու իրողութեամբ կամ Նիկոլականութեան մերժումով: Այդ մէկը թակարդ մըն է ուր Հայ Դատը, եւ Սփիւռքը ընդհանրապէս, պէտք չէ իյնայ, այլապէս կրկին պիտի ձախողի իր քաղաքական ինքնութիւնը ինքնուրոյն ձեւով մտածելու եւ սահմանելու մարտահրաւէրը յաջողութեամբ դիմադրաւ: Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը պիտի տարանջատել պետական քաղաքականութեան տրամաբանութեամբ պայմաւորումէն, չկաշկանդուիլ «հզոր պետականութեան» ֆեթիշացումով եւ գիտակցիլ Սփիւռքի նման ազգային բնոյթով համաշխարհայնացած քաղաքացիական հասարակութեան մը հաւաքական զօրաշարժի մրցակցային մեծ առաւելութեան՝ Հայաստանի նման փոքր երկրի մը դեռեւս չկայացած տկար պետութեան մը միջազգային յարաբերութիւններու մէջ դիմադրաւած սահմանափակումներուն բաղդատած:

Այս մէկը ոչ հայրենիքի ժխտում է, ոչ ալ իր կայունութեամբ հզոր թէկուզ եւ փոքր պետութեան մը կենսական կարեւորութեան ազգային լինելութեան համար: Ընդհակառակը, ինչ որ անհրաժեշտ է նոյն այդ պետութեան կողմէ Սփիւռքի ռազմավարական կարեւորութեան գիտակցումն է, եւ ըստ այնմ արժեւորումը ազգային շահերու բնորոշման պահուն: Մինչեւ հիմա այդ ռազմավարական կարեւորութիւնը շահարկուած է նեղ-քաղաքական նպատակներով եւ գրեթէ բա-

ցառաբար հրապարակային յայտարարութիւններով, որոնք կը ձգտին Սփիւռքի ինքնասիրութիւնը շոյել եւ ամրապնդել ֆեթիշացած պետականութենէն կախուածութեան հոգեբանական ենթակայութեան բարդոյթ մը: Անկախութենէն ի վեր հաստատագրուած այդ գիտակից թէ ենթագիտակից պետական վարքագիծը այսօր շատ աւելի շեշտաւորուած է Սփիւռքի գործերու յանձնակատարի մօտեցումով, ընդ որում Սփիւռքը կը բնորոշուի որպէս անհատներու գումար եւ ուրեմն կը կարեւորուի ենթականերուն ներգրաւումը: Միայն երբ պետութիւնը լիարժէք ընդունի Սփիւռքի ռազմավարական կարեւորութիւնը այն ժամանակ թերեւս կարելի ըլլայ համագործակցութեան տարբեր հայեցակարգերու շուրջ համաձայնութիւններ գոյացնել եւ սկսիլ ազգային քաղաքական համարկումի եւ փոխ-ամբողջացման գործընթաց մը, վերջ տալ Հայ Դատի պահանջատիրութեան «անյարմարութեան» պետական օրակարգին վրայ, թէկուզ եւ գիտակցաբար ընդունելով գործնական իմաստով անհրաժեշտ սահմանադրումներ:

Մինչ այդ, ինչպէս Քլեմանսո Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի աւարտին ըսած է գինուորականներու մասին, Սփիւռքը պիտի գիտակցի, որ հայութեան համար Հայ Դատի պահանջատիրութիւնը շատ կարեւոր է այն վստահելու համար պետական քաղաքականութեան տրամաբանութեան:

Խ. Տէր Ղուկասեան

****** Յօդուածի գրառումէն առաջ մտքերու փոխանակում ունեցայ Կարո Արմէնեանի հետ, որուն դիմեցի խնդրելով որ պարզաբանէ թէ ինչպէ՞ս առաջացած է Հայ Դատ հասկացողութիւնը: Մտքերու այդ փոխանակումին շատ բան կը պարտիմ այս գրութեան համար:

i Ara Krikorian, *Dictionnaire de la Cause Arménienne* Créteil : EDIPOL 2002.

ii Օրէնքի ընդունման ամբողջ գործընթացին մասին տեսնել՝ Gerardo Caetano Salvador Neves, Mauricio Rodriguez, *La Causa Armenia entre el Ararat y Uruguay. Historia de un reconocimiento*, Montevideo: Hrayr Maroukhian Foundation, Fundacion Zelmar Michelini, 2020.

iii Վարդգէս Ահարոնեան, «Աւետիս Ահարոնեան. կեանքը - գործը», Աւետիս Ահարոնեան, Ժողովածու երկերի Ա հատոր, Պոսթոն, տպարան Հայքեմիք, 1947, էջ 69:

iv Mario Nalbandian, «Ya nada volveria a ser igual», en Caetano et al., *Op. Cit.*, p. 23.

v Gerard J. Libaridian. *The Challenge of Statehood. Armenian Political Thinking Since Independence*. Watertown, Massachusetts: Blue Crane Books, 1999.

Անվերականգնելի կորուստներ

Երբ կ'ոգեկոչենք Մեծ եղեռնը, չենք կրնար չանդարադառնալ մեր կորուստներուն:

Անշուշտ, առաջին հերթին մարդկային կորուստն է, որ կը յիշատակուի: Մէկ ու կէս միլիոն զոհեր՝ այժմ արդէն սրբադասուած նահատակներ: Ի հարկէ ճիշտ չէ այդ թիւը, քանի որ կորսուեցան նաեւ անոնցմէ ծնելիք սերունդները, ուստի միայն թուաքանակի տեսակէտէն տասնապատիկ, քսանապատիկ են մեր զոհերը, եթէ ոչ աւելի:

Սակայն նկատի առնելու ենք, որ պարզապէս համարանք չեն այդ մէկուկէս միլիոնը ու անոնցմէ չսերած սերունդները: Իւրաքանչիւրը անձ մըն էր, կամ պիտի ըլլար, իւրաքանչիւրը թէկուզ նուազագոյն չափով, բայց շատեր հաւանաբար նաեւ առաւելագոյն չափով տալիք ունէին մարդկային քաղաքակրթութեան, սակայն չկրցան տալ: Աշխարհն ալ գրկուեցաւ իրենց չտուածէն:

Երկրորդ հերթին նիւթական են մեր կորուստները, այդ նիւթականին մէջ նկատի առնելով բնակավայր՝ քաղաք, աւան կամ գիւղ, հողամշակութիւն, ճարտարարուեստ, շինարարութիւն եւ մասամբ նորին: Եթէ կարելի է չափով մը մօտաւոր գնահատումը կատարել քանդուածին ու կորսուածին, ինչպէ՞ս չափել ու գնահատել չմշակուածին, չարտադրուածին կամ չկառուցուածին գնահատումը:

Երրորդ հերթին մշակութային են մեր կորուստները, սկսելով մեր բարքերէն, մեր աւանդութիւններէն, մեր երգ ու պարէն մինչեւ մեր ձեռագրերը, գրականութիւնը եւ արուեստի այլեւայլ արտայայտութիւնները, որոնք անխառն, լռեցին, ջնջուեցան: Եթէ չէնքերու աւերակները կրնան որոշ գաղափար մը տալ, թէ ի՞նչ էին անոնք, ինչպէ՞ս ըմբռնել մնացեալը, որ վերապրողներու հետզհետէ խամրող յուշերուն մէջ մնացին միայն եւ յաճախ ալ դարձան անհասանելի:

Այս բոլորը, սակայն, որքան ալ ահաւոր, որքան ալ անչափելի, կրնային վերականգնել՝ վերապրող հայութեան ջանքերով: Վերականգնեցան ալ որոշ չափով՝ անցնող աւելի քան մէկ դարուն ընթացքին ու կրնան վերականգնել տակաւին գալիք դարերուն, եթէ նոր ցեղասպանութիւններ չսպառնան մեր գոյութեան: Եթէ մանաւանդ մեր երկրին ու ազգին տէր կանգնելու իմաստութիւնն ու վճռակամութիւնը մեզի չպակսին...

Անվերականգնելին՝ չորրորդ կորուստն է, պատմութեան կորուստը:

Քանի՞ հոգի այսօր գիտէ իր սեփական գերդաստանին պատմութիւնը, քանի՞ հարիւր տարի կրնայ երթալ ետ ու ըսել որո՞նք էին իր մեծ-մեծ հայրերն ու մեծ-մեծ մայրերն ու անոնց նախորդները: Ե՞րբ ծնած էին, ե՞րբ մահացած, ո՞րը ապրած, ի՞նչ ըրած իրենց կեանքին մէջ: Այդ պատմութիւնը կորսուեցաւ եկեղեցիներու, վանքերու, դպրոցներու, քաղաքապետարաններու եւ այլ հաստատութիւններու արխիւներուն փճացմամբ: Այդ արխիւները կողոպտուեցան, այրուեցան ու անհետացան: Անհետացուեցան: Եւ դեռ կրնան անհետացուիլ: Չէ՞ որ մեր թշնամի դրացիին նախագահը անձա՛մը կը քերթէ հայերէն արձանագրութիւնները Արցախի վերստին բռնադատուած տարածքներուն վրայ մնացած եկեղեցիներու տակաւին կանգուն պատերուն վրայէն:

Այո, պատմութեան կորուստը յիշողութեան կորուստ է, իսկ կորսուած յիշողութիւնը չի վերականգնիր:

Ասիկա անառարկելի իրողութիւն է, որուն սակայն չենք գիտակցիր:

Այլապէս, ինչպէ՞ս բացատրել այն անհոգութիւնը, որ կը ցուցաբերենք մեր սեփական թէ հաւաքական արխիւներուն ու ստացուածքներուն նկատմամբ, յատկապէս այն իրերուն, որ ժառանգած կրնանք ըլլալ մեր մեծերէն՝ հայրենիքէն բերուած ու հասած մեզի, ինչպէս զգեստներ, գօտիներ, առարկաներ եւ այլն: Իսկ արխիւները կը բաղկանան նամակներէ, լուսանկարներէ, գիրքերէ ու այլազան յուշօճներէ, որոնք, փոխանակ մէկ սերունդէն միւսը անցնելու, որքա՞ն դիւրութեամբ փողոց կը դուրսին, աղբաման կը նետուին, իսկ գիրքերը լաւագոյն պարագային կը յանձնուին գրադարանի մը կամ կազմակերպութեան մը: Սա մեզմէ ամեն մէկուն պատմութիւնն է, որմէ կը հրաժարինք: Եւ մեր կեանքը կը սահմանափակենք մեր ծննդեան ու մահուան թուականներուն միջեւ, մինչդեռ ան կրնայ որքա՞ն աւելի երկար ըլլալ, սկսելով մեր ծնունդէն շա՛տ առաջ ու մեր մահէն ետք երկարելով... հարիւրամեակներ:

Այս նոյն անփութութիւնն ու անհոգութիւնը ցոյց կը տրուի նաեւ մեր հաւաքական կեանքին մէջ: Ի՞նչ խնամքով կը պահուին, եթէ՛ կը պահուին, մեր կազմակերպութիւններու, հաստատութիւններու եւ մամուլի արխիւները՝ ատենագրութիւններ, նամակներ, ծանուցումներ, գովազդներ, լուսանկարներ եւ այլն: Ինչպէ՞ս կը պաշտպանենք փճացումի եւ կորուստի դէմ: Ինչպէ՞ս կը դասաւորենք, որ դիւրութեամբ գտնենք որեւէ տարուան, որեւէ հարցի առնչուած տարր մը: Ինչպէ՞ս կը պահենք մեր թերթերու հաւաքածոները՝ կը թուայնացնենք, հանրամատչելի կը դարձնենք:

Եթէ անհրաժեշտ գուրգուրանքով ու խղճամտութեամբ չենք մօտենար այս հարցերուն, ի՞նչ տարբերութիւն կայ մեր եկեղեցիներու որմաքանդակներն ու հայերէն արձանագրութիւնները քերթել-հանելուն ու մեր իսկ ձեռքերով կատարուած ինքնաջնջումին միջեւ:

Այո, կորուստներ կան, որ անվերականգնելի են:

Հայոց ցեղասպանութեան հարցի ուղղութեամբ Ռ. Թ. Էրդողանի քաղաքականութիւնը նախագահութեան տարիներին (2014-2019)*

Մելիսէ Անումեան

Թրքագէտ, պատմական գիտութիւններու թեկնածու

Թուրքիայի իշխանութիւնները հանրապետութեան հիմնադրման տարեթուից ի վեր որդեգրել են Հայոց Ցեղասպանութեան փաստը յամառօրէն ժխտելու քաղաքականութիւն: Թէեւ հանրապետական Թուրքիայի գոյութեան տասնամեակների ընթացքում այդ կոչում դերքորոշումը ենթարկուել է որոշ փոփոխութիւնների եւ հանդէս եկել բազմապիսի ձեւերով, այնուամենայնիւ այս հարցի ուղղութեամբ թուրքական իշխանութիւնների վարած քաղաքականութեան բնոյթը գրեթէ միշտ նոյնն է մնացել:

Վերջին տասնամեակներին Ցեղասպանութեան փաստի կոչում ժխտման քաղաքականութիւնը թուրքական իշխանութիւնների կողմից ենթարկուել է որոշ փոփոխութեան:

Այսպէս՝ եթէ, օրինակ, Թուրքիայի Հանրապետութեան առաջին նախագահ Մուստաֆա Քեմալը 1927 Հոկտեմբերին ներկայացրած իր յայտնի ճառում պնդում էր, թէ «Կասկած անգամ չպէտք է լինի, որ հայերի կոտորածների վերաբերեալ խօսակցութիւնները չէին համապատասխանում իրականութեանը (...) Այս վայրագութիւնը, որի նմանը պատմութիւնը չէր տեսել, հայերն են իրականացրել: Մուսուլմանները հայերի դէմ դուրս եկան եւ ինքնապաշտպանութեան դիմեցին միայն իրենց պատիւն ու կեանքը պաշտպանելու համար»[1], ապա 2014 Ապրիլին Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանը, դեռեւս լինելով Թուրքիայի վարչապետը, հանդէս եկաւ հայերին ուղղուած ցաւակցական ուղերձով: Այդպիսով՝ Էրդողանը Թուրքիայի պատմութեան մէջ մտաւ որպէս երկրի առաջին թիւ մէկ պաշտօնեան, ով նման ցաւակցական ուղերձ է յղել:

Բայց եւ այնպէս Էրդողանը թէ՛ վարչապետութեան եւ թէ՛ նախագահութեան տարիներին շարունակեց Հայոց Ցեղասպանութեան ուրացմանն ուղղուած քաղաքականութիւնը՝ այդ քայլերը սքոզելով կեղծ ցաւակցութեան դիմակի ներքոյ:

Հայոց Ցեղասպանութեան հարիւրամեայ տարելիցից մի քանի տարի առաջ պաշտօնական Թուրքիան փորձում էր որոշ խմբագրումներ անել այս հարցի ուղղութեամբ իր դիրքորոշման եւ գործունէութեան մէջ՝ այդ կերպ փորձելով սիրաշահել հայ հանրութեանը եւ, յատկապէս, սփիւռքահայերին, որպէսզի վերջիններիս թիւրիմացութեան մէջ գցելով՝ նրանց դերը պահի Մեծ եղեռնի 100ամեայ տարելիցին ըստ արժանւոյն նախապատրաստուելուց:

2011ին թուրքական իշխանութիւններին եւ մասնաւորապէս տուեալ ժամանակաշրջանի արտգործնախարար Ահմէդ Դաւութօղլուի քաղաքականութեան առանցքում, այսպէս կոչուած, «Արդար յիշողութեան» (Adil Hafiza) մասին դրոյթն էր, որն իրականում նպատակ ունէր Հայոց Ցեղասպանութեան մեծ ողբերգութիւնը հաւասարեցնել Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին զոհուածների ազգականների ցաւի հետ: 2012ին Դաւութօղլուն հրապարակեց Թուրքիայի այդ նոր ռազմավարութեան մանրամասները: Այն հիմնուած էր 3 սկզբունքի վրայ, որի վերաբերեալ, ըստ Միլլիէթի, Դաւութօղլուն մասնաւորապէս նշել էր. «Եւ, որպէս արտգործնախարար, չեմ ասում, թէ 1915ին ոչ մի բան չի եղել: Եւ

տեղի ունեցածը չեմ բնորոշում «ցեղասպանութիւն» հասկացութեամբ, սակայն եթէ որեւէ մէկն այն այդպէս է սահմանում, իր նախընտրութիւնն է: Մենք այս հարցում պէտք է նոր լեզու զարգացնենք եւ ասենք՝ ձեր ցաւը չենք մերժում, ըմբռնում ենք դա: Միասին անենք այն, ինչ պէտք է անել: Սակայն դա չպէտք է լինի միակողմանի ոճրագործութեան մասին յայտարարութեան տեսքով: Մենք դերմանացիների պէս չենք. մեր պատմութեան մէջ էթնիկ կոտորած չի եղել: (□) Որքան էլ ուշ լինի, այնուամենայնիւ կարեւոր է ասել՝ «Ես զգում եմ ձեր ցաւը»: 2015ին ընդառաջ ձգտում ենք այդ ուղղութեամբ համատեղ յայտարարութիւն մշակել»[2]:

Սոյն յօդուածում, հիմնականում յենուելով թուրքական մամուլում հրապարակուած տեղեկատուութեան վրայ, կը ներկայացնենք վերջին տարիներին պաշտօնական Թուրքիայի եւ յատկապէս վարչապետ, ապա նախագահ Էրդողանի վարած քաղաքականութիւնը Հայոց ցեղասպանութեան հարցի ուղղութեամբ:

2014 - Թուրքիայի վարչապետ Էրդողանի ուղերձը՝ Թուրքական իշխանութիւնների առաջին պաշտօնական ցաւակցութիւն

Հայոց Ցեղասպանութեան հարցում Թուրքիայի մշակած այս նոր ռազմավարութեան առաջին էական դրսեւորումը եղաւ 2014ի սկզբին Թուրքիայի վարչապետի պաշտօնում գտնուող Էրդողանի «ցաւակցական» ուղերձը, որը հրապարակուեց 2014 Ապրիլի 23ին:

Նշենք, որ նախքան ուղերձը՝ դեռ տարեակգրից Էրդողանը եւ թուրքական իշխանութիւններն սկսել էին միջոցներ ձեռնարկել՝ Հայոց Ցեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցին հայերի նախապատրաստութիւնները կանխելու ուղղութեամբ: Այսպէս, 2014 Յունուարի 15ին Էրդողանը, սոյն հարցի առնչութեամբ թուրք դեսպանների առաջ ելոյթ ունենալով, յայտարարել էր. «Առաջիկայ տարում պէտք է նշուի հայկական դէպքերի 100ամեայ տարելիցը: Հայկական սփիւռքը սեւ քարոզչութիւն է սկսելու այդ ուղղութեամբ: Դրա համար պէտք է լաւ նախապատրաստուենք 2015ին»[3]:

Էրդողանի այս ելոյթից յետոյ թուրքական մամուլում հրապարակուեցին այն քայլերը, որ այդ նպատակով պատրաստուած էր իրականացնել պետութիւնը: Այսպէս՝ թուրք իշխանութիւնները մտադիր էին կազմակերպել բազմաթիւ գիտաժողովներ ու համաժողովներ, ինչպէս նաեւ՝ հրատարակել գրքեր եւ վաւերագրական նիւթեր: Թուրքիան Հայոց Ցեղասպանութեան ուրացմանն ուղղուած քայլերն աշխուժացրեց 2014ի սկզբներին՝ ամբողջ տարուայ ընթացքում հակաքայլեր մշակելով Մեծ եղեռնի միջազգային ճանաչմանն ուղղուած աշխատանքների դէմ:

2014ին թուրքական կողմի՝ այս ուղղութեամբ ծաւալած գործունէութեան բարձրակէտը դարձաւ Էրդողանի «ցաւակցական» ուղերձը, որը հրապարակուեց Մեծ եղեռնի տարելիցի նախօրէին՝ Ապրիլի 23ին: Թուրքիայի վարչապետա-

րանի պաշտօնական կայքէջում 9 լեզուներով, այդ թվում՝ նաև արեւելահայերէն եւ արեւմտահայերէն հրապարակուած ուղերձում էրդողանը մասնաւորապէս նշում էր. «Մեր հայ քաղաքացիների եւ աշխարհի համայն հայութեան համար առանձնապատուկ իմաստ կրող Ապրիլի 24ը կարեւոր առիթ է ընձեռում՝ այս պատմական խնդրի շուրջ տեսակէտներն ազատ կերպով արտայայտելու առումով»:

Տուրք տալով Դաւութօղլուի մշակած «ընդհանուր ցաւի» եւ «արդար յիշողութեան» մասին կեղծ գաղափարներին՝ էրդողանը նաև յայտարարում էր.

«Անուրանալի է, որ Օսմանեան Կայսրութեան վերջին տարիները տառապանքներով լեցուն մի ժամանակաշրջան են եղել թուրք, քուրդ, արաբ, հայ եւ այլ միլիոնաւոր օսմանցի հպատակների համար՝ անկախ նրանց կրօնից եւ էթնիկ պատկանելիութիւնից: (...) Մարդկութեան պարտքն է հասկանալ Օսմանեան Կայսրութեան ինչպէս միւս հպատակների, այնպէս էլ հայերի՝ այդ ժամանակաշրջանում կրած տառապանքները յիշելու եւ ընկալելու անհրաժեշտութիւնը: 1915ի դէպքերի վերաբերեալ տարբեր հայեացքների եւ գաղափարների ազատ արտայայտումը բազմակարծութեան, ժողովրդավարութեան մշակոյթի եւ արդիականացման պահանջն է: (...) Սակայն 1915ի իրադարձութիւնները Թուրքիայի դէմ որպէս պատրուակ օգտագործելը եւ դրանք քաղաքական առճակատման հարցի վերածելն անընդունելի են: Առաջին Աշխարհամարտում տեղի ունեցած դէպքերը մեր բոլորի ընդհանուր վիշտն են: Այդ ցաւալի տարեթուին արդար յիշողութեան դիտանկիւնից մօտենալը մարդկային եւ գիտական պատասխանատուութիւն է: Այն, որ ամէն կրօնի եւ ազգութեան պատկանող միլիոնաւոր մարդիկ են զոհուել Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում, եւ որ այնպիսի անմարդկային հետեւանքների յանգեցնող դէպքեր են կատարուել, ինչպիսին տեղահանութիւնն է, արգելք է դառնում թուրքերի եւ հայերի միջեւ փոխադարձ մարդկային վերաբերմունք դրսեւորելուն»[4]:

Էրդողանի «ցաւակցութիւնը» հիմնականում բացասական արձագանգ գտաւ համայն հայութեան մէջ, քանի որ հայկական շրջանակների կողմից գիտակցւում էր, որ այդ

յայտարարութիւնը Հայոց Ցեղասպանութիւնը մերժելուն ուղղուած թուրքական քաղաքականութեան շարունակութիւնն էր, որն այս անգամ մատուցւում էր կեղծ գաղափարներով քողարկուած: Հայկական շրջանակներից, հասկանալի պատճառներով, դրական արձագանգեց միայն Կ.Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանը՝ այն բնորոշելով որպէս «մի հիմնաքար Հայաստանի եւ Թուրքիայի ժողովուրդների միջեւ կառուցուելիք կամրջի համար»[5]:

Էրդողանի եւ իր վարչակազմի որդեգրած այս քաղաքականութեան եւ կեղծ ցաւակցական ուղերձի իրական նպատակները գիտակցուեցին ոչ միայն հայկական շրջանակների, այլեւ միջազգային եւ մինչեւ իսկ որոշ թուրքական կազմակերպութիւնների կողմից: Այսպէս՝ Թուրքիայի Մարդու Իրաւունքների Ստամբուլի մասնաճիւղը 2014 Մայիսի սկզբներին հանդէս եկաւ յայտարարութեամբ՝ Էրդողանի ցաւակցական ուղերձը որակելով որպէս «միտման տեքստ»[6]:

Իսկ որ Էրդողանի ուղերձի հիմնական նպատակը ոչ թէ ճանաչումն էր, այլ ցաւակցութեան դիմակի տակ քողարկուած ուրացումը՝ խոստովանեց անգամ այդ ժամանակաշրջանում Թուրքիայի արտգործնախարար Ահմէդ Դաւութօղլուն, ով, ի պատասխան Ստամբուլից ընտրուած անկախ պատգամաւոր Իհսան Բարութչուի գրաւոր հարցման, ասաց, որ Էրդողանի ուղերձը համապատասխանում էր Հայոց Ցեղասպանութեան ճանաչման դէմ պայքարի ամբողջական ռազմավարութեանը[7]:

Ի տարբերութիւն հայկական շրջանակների՝ որոշ թուրքական շրջանակներ, յատկապէս ազգայնամոլներն այդ ուղերձը համարեցին Ցեղասպանութեան ճանաչմանն ուղղուած մի քայլ, եւ նրանց մէջ եղան նաև այնպիսիք, ովքեր մտավախութիւն յայտնեցին, թէ թուրք ժողովրդի համաձայնութիւնն ստանալու դէպքում Էրդողանը պատրաստ է անմիջապէս ճանաչել Հայոց Ցեղասպանութիւնը:

Մասնաւորապէս, Թուրքական Պատմագիտական Ընկերութեան (Türk Tarih Kurumu/TKK) նախկին նախագահ Եուսուֆ Հալաօղլուն 2014ի վերջերին յայտարարեց, որ եթէ թուրք հասարակականութիւնը դոյզն-ինչ Էրդողանի նման մտածէր, ապա վերջինս իսկոյն կը ճանաչէր Ցեղասպանու-

թիւնը[8]:

2014ի վերջերին՝ արդէն նախագահ էր դրողանի օրօք, Թուրքիայի պատմութեան մէջ Հայոց Յեղասպանութեան հարցի առումով գրանցուեց մի յիշարժան դէպք եւս. Նոյեմբերի 26ին Ժողովուրդների Դեմոկրատական Կուսակցութեան (Halkların Demokratik Partisi/HDP) պատգամաւոր Սեբասթի թուենջէլը Թուրքիայի խորհրդարան ներկայացրեց մի օրինագիծ, որով առաջարկուեւ էր, որ Էրդողանը Թուրքիայի ազգային մեծ ժողովում պաշտօնապէս ներողութիւն խնդրի Հայոց Յեղասպանութեան, 1937-38ի Դերսիմի կոտորածների եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան տարիներին պետութեան կողմից կատարուած այլ յանցագործութիւնների համար[9]: Օրինագիծով նաեւ առաջարկուեւ էր Ապրիլի 24ը պաշտօնապէս սգոյ օր յայտարարել եւ այն ամրագրել օրացոյցում, ինչպէս նաեւ նիւթական ու բարոյական փոխհատուցում կատարել[10]:

Օրինագիծը բնականաբար չընդունուեց: Դրա փոխարէն պաշտօնական Անկարան շարունակեց աշխոյժ կերպով հակաքայլեր մշակել Հայոց Յեղասպանութեան հարկերամեայ տարելիցի միջոցառումների դէմ: Մամուլում յայտնուեցին հրապարակումներ, ըստ որոնց՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի, ազգային պաշտպանութեան, գրօսաշրջութեան եւ մշակոյթի նախարարութիւնները, ինչպէս նաեւ այլ գերատեսչութիւններ հրահանգներ են ստացել Դարգանէլի ձակատամարտի 100ամեայ տարելիցին ինչպէս հարկն է նախապատրաստուելու վերաբերեալ: Այսպիսով՝ պաշտօնական Անկարայի որդեգրած հիմնական ուղեգիծն էր Դարգանէլի գործողութեան 100ամեակը նշելը՝ այդպիսով փորձելով «ստուերել» Հայոց Յեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցի միջոցառումները:

2015 - Էրդողանի քաղաքականութիւնը Հայոց Յեղասպանութեան 100ամեայ տարելիցին

2015ին եւս Թուրքիան շարունակեց Մեծ Եղեռնի փաստը խեղաթիւրելու եւ Դարգանէլի ձակատամարտի 100ամեակը նշելու միջոցով Հայոց Յեղասպանութեան տարելիցի միջոցառումների վրայ «ստուեր գցելու» քաղաքականութիւնը: Ուշագրաւ է, որ չնայած պաշտօնական Անկարայի այս դիրքորոշմանը, 2015ին Թուրքիայի գերատեսչութիւններում երբեմն արձանագրուեւ էին Մեծ Եղեռնին առնչուող հետաքրքիր դէպքեր, որոնք ներկայացուեւ էին որպէս «պատահաբար թոյլ տրուած սխալմունքներ»: Այսպէս՝ 2015 Յունուարի վերջերին Թուրքական մամուլում տպագրուած հրապարակումների համաձայն՝ Դարգանէլի գործողութեան 100ամեակի առթիւ Թուրքիայի արտգործնախարարութեան կողմից թողարկուած օրացոյցում, իբրեւ թէ՛ սխալմամբ, յայտնուեւ էր Միջեռնակաբերդում գտնուող Հայոց Յեղասպանութեան յուշահամալիրի նկարը[11]: Սոյն հարցը բերուեց Թուրքիայի խորհրդարանի օրակարգ, քանի որ Թուրք պաշտօնատարները եւս գիտակցում էին, որ նման չփոթմունք չէր կարող լինել: Մասնաւորապէս Ժողովուրդահանրապետական (Cumhuriyet Halk Partisi/CHP) Կուսակցութեան պատգամաւոր Օսման Քորոթիւրքն այս առիթով հանդէս եկաւ Թուրքիայի արտգործնախարար Մեւլութ Չաւուշօղլուին ուղղուած հարցապնդմամբ [12]:

2015ի Հայոց Յեղասպանութեան հարկերամեայ տարելիցի դէմ Թուրքական իշխանութիւնների եւ յատկապէս Էրդողանի ձեռնարկած միջոցառումների առանցքում էր Դարգանէլի ձակատամարտի 100ամեակը հանդիսաւորապէս նշելու ձգտումը: Ուշագրաւ է, որ թէեւ Դարգանէլի գործողութեան օրը մինչ այդ աւանդաբար նշուեւ էր Մարտի 18ին,

սակայն 2015ին Թուրքիան, հասկանալի պատճառներով, որոշել էր այն տօնել Ապրիլի 23ին: Միեւնոյն ժամանակ պաշտօնական Անկարան մտադիր էր շարունակել կեղծ ցաւակցական յայտարարութեան քաղաքականութիւնը: Դեռ 2015 Ապրիլի սկզբներին Էրդողանը մի հարցազրոյցում յայտնուեւ էր, որ ինքն այս տարի եւս հանդէս կը գայ հայերին ուղղուած ցաւակցական ուղերձով[13]:

Յիւրաքանչէր, 2015 Ապրիլի 24ին, այս անգամ Թուրքիայի Հանրապետութեան նախագահի պաշտօնը վարող Էրդողանը հանդէս եկաւ «օսմանահպատակ հայերի ժառանգներին» ուղղուած ցաւակցական ուղերձով: Մասնաւորապէս Կ.Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին ուղղուած այդ խօսքում Էրդողանը շարունակուեւ էր աղաւաղել Հայոց Յեղասպանութեան վերաբերեալ բազմաթիւ փաստեր: Ինչպէս այդ մասին արձանագրուեւ էր նաեւ համեմատաբար ազատ արտայայտուող որոշ Թուրքական լրատուամիջոցներում, եթէ 2014ի ուղերձում Էրդողանը Յեղասպանութեան փաստը խեղաթիւրել էր՝ այն որակելով «տեղահանութիւն», ապա 2015ի ուղերձում Թուրքիայի նախագահը շեշտը դնում էր Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ծանր պայմանների վրայ, իսկ «տեղահանութիւն» բառն այլեւս չէր յիշատակուեւ[14]:

Այսպիսով՝ 2015ին պաշտօնական Անկարան համոզուելով, որ «արդար յիշողութեան» եւ «ընդհանուր ցաւի» մասին իր կեղծ դրոյթները չընդունուեցին հայութեան կողմից, աւելի կոշտացրեց Հայոց Յեղասպանութեան փաստի ուրացմանն ուղղուած իր քաղաքականութիւնը՝ ցաւակցական ուղերձում ընդգծելով միայն Առաջին Աշխարհամարտի գործօնը եւ շրջանցելով անգամ Թուրք կեղծարարների կողմից ընդունելի համարուող «տեղահանութիւն» բառը:

2016 - Հայոց Յեղասպանութեան հարցը Թուրքիայի օրակարգում՝ Գերմանիայի կողմից Մեծ Եղեռնի ճանաչման ենթախորքում

2016ին եւս, Թուրքիայի Հանրապետութեան նախագահ Էրդողանը դարձեալ հանդէս եկաւ ապրիլքսանչորսեան ուղերձով, որի շեշտագրումներն էին երկու ժողովուրդների միջեւ եղած թշնամութիւնը յաղթահարելու կոչը եւ դարեր շարունակ «համատեղ հաշտ ու խաղաղ գոյատեւելու» մասին կեղծ դրոյթը[15]:

Այդ տարի շրջագարձային էր 2016 Յունիսի 2ին Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետութեան կողմից Հայոց Յեղասպանութեան ճանաչման մասին Բունդեսթագի ընդունած բանաձեւը, որը բնականաբար մեծ աղմուկ բարձրացրեց Թուրքիայում: Բանաձեւը Թուրքական շրջանակներում տեղիք տուեց զանազան քննարկումների, որոնք արտացոլուեցին նաեւ Թուրքական զանգուածային լրատուամիջոցներում:

Յիշատակման է արժանի յատկապէս Հայոց Յեղասպանութեան կազմակերպիչներից Ջեմալ փաշայի թոռ Հասան Ջեմալի անդրադարձը՝ ի պատասխան Էրդողանի այն յայտարարութեան, թէ՛ Թուրքիայի պատմութեան ընթացքում ոչ մի Յեղասպանութիւն չի եղել: Դժբախտաբար լրատուական կայքէջի իր սիւնակում Հասան Ջեմալն ազնուութեան կոչ էր անում Էրդողանին եւ յիշեցնում, որ վերջինս ժամանակին մասնաւոր զրոյցներում խոստովանել է, որ Թուրքիայի քաղաքացիների նկատմամբ դաժան վերաբերմունք է գրսեւորուել[16]:

Բունդեսթագի կողմից Հայոց Յեղասպանութեան փաստի ճանաչումից յետոյ Էրդողանը հրապարակաւ յոյս էր յայտնում որ Գերմանիան կ'ուղղի իր «սխալը»[17]:

2016 Յունիսի 15ին Թուրքիայում կատարուած յեղաշրջման փորձից յետոյ Թուրքական իշխանութիւններն էլ

աւելի սահմանափակեցին խօսքի ազատութիւնը եւ մարդու հիմնարար իրաւունքներն այս երկրում: Յայտարարուած արտակարգ դրութեան հետեւանքներից մէկը եղաւ այն, որ եթէ մինչ այդ հնարաւոր էր դարձել հայկական թեմատիկայի վրայ դրուած արգելքը, տաքուն վերացնել, ապա 2016 Յուլիսից ազգային եւ կրօնական փոքրամասնութիւնները, մասնաւորապէս պոլսահայ համայնքը եւ իսլամացուած ու ծաղրելի հայութիւնը վերստին թաքնուեցին իրենց պատեաններում:

2017 - Էրդողանի կողմից կեղծ ցաւակցական ուղերձների քաղաքականութիւնը շարունակում է

2017 Ապրիլին Էրդողանը դարձեալ հանդէս եկաւ Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքարանին եւ Թուրքիայի հայ համայնքին հասցէագրուած ուղերձով, որի հիմնական շեշտադրումը հայ ժողովրդի մեծ ներդրումն էր Օսմանեան Կայսրութեան մշակութային եւ տնտեսական կեանքում: 2017ի ուղերձում Թուրքիայի նախագահը նաեւ վստահեցնում էր, թէ թուրքական իշխանութիւնները կը շարունակեն «հայկական մշակութային ժառանգութեանը տէր կանգնելու» քաղաքականութիւնը[18]:

2018 - Թուրքիայում սկսում են արգելել Յեղասպանութեան զոհերի յիշատակը ոգեկոչող միջոցառումները

Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանը 2018ի սկզբին Հայոց Յեղասպանութեան հարցի նկատմամբ հանդէս եկաւ աւելի կոշտ դիրքորոշմամբ: Այդ տարուայ Յունուարի վերջերին ելոյթ ունենալով Թուրքիայի Բոլսոս քաղաքում՝ նա խեղաթիւրեց պատմական փաստերը՝ նշելով, թէ իրականում «հայերի տեղահանութեան համար պատճառ դարձած կոտորածների ժամանակ սպանուած թուրքերի թիւը շատ աւելի մեծ է եղել, քան՝ հայերինը»: Ըստ Էրդողանի յայտարարութեան՝ Թուրքիայի ԶՈՒ գլխաւոր սպայակոյտի արխիւում միայն այդ թեմայի վերաբերեալ շուրջ 1,700,000 փաստաթուղթ կայ, եւ իրենք պատրաստ են հրապարակել դրանք, սակայն հայկական կողմն «անպատասխան է թողնում երկկողմանի կերպով արխիւները բացելու առաջարկները»[19]:

Թէեւ Էրդողանը 2018 Ապրիլին նոյնպէս չմոռացաւ «ցաւակցել» հայերին, սակայն այդ տարի Թուրքական իշխանութիւնների որդեգրած աւելի կոշտ դիրքորոշումը դրսեւորուեց նաեւ այն սահմանափակումների եւ արգելքների միջոցով, որ դրուեցին Հայոց Յեղասպանութեան զոհերի յիշատակին նուիրուած միջոցառումների վրայ: Այդ արարողութիւնները կազմակերպւում էին ամէն տարի՝ 2010 Ապրիլից սկսած: Եթէ առաջին տարիներին այդ միջոցառումները կատարւում էին միայն Ստամբուլում, ապա յետագայում դրանց աշխարհագրութիւնն ընդլայնուեց՝ մինչեւ իսկ ներառելով Արեւմտեան Հայաստանի որոշ շրջաններ, օրինակ՝ Դերսիմը:

Այսպիսով՝ 2018 Ապրիլի 24ին թուրքական ոստիկանութիւնն արգելեց Ստամբուլի Սուլթանահմէթ հրապարակում Հայոց Յեղասպանութեան զոհերի յիշատակին նուիրուած արարողութիւնը: Ոստիկանութիւնը, հաւաքուածների մօտ նկատելով «ցեղասպանութիւն» գրութեամբ պատտառներ, ձերբակալեց 3 հոգու, որոնք որոշ ժամանակ անց ազատ արձակուեցին[20]:

2019 - Էրդողանի եւ պաշտօնական Անկարայի արձագանգները ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների Տան եւ

Ծերակոյտի կողմից ընդունուած Հայոց Յեղասպանութեան բանաձեւերին

2019ը կարելի է շրջադարձային համարել Հայոց Յեղասպանութեան փաստի միջազգային ճանաչման եւ դատաւարտման առումով: Այդ տարուայ վերջերին ԱՄՆի նախ՝ Ներկայացուցիչների Տունը, ապա՝ Ծերակոյտն ընդունեցին Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանաչող եւ դատաւարտող բանաձեւեր:

Սակայն, մինչ այդ բանաձեւերին անդրադառնալը, նշենք, որ 2019ին թուրքական իշխանութիւնները եւ Թուրքիայի Հանրապետութեան նախագահ Էրդողանը Հայոց Յեղասպանութեան հարցի ուղղութեամբ շարունակեցին մերժողական քաղաքականութիւն դրսեւորել: Աւելին՝ այդ տարի Էրդողանը հանդէս եկաւ ոչ թէ ուղերձով, այլ ընդամէնը նամակով, որն ուղղուած էր Կ. Պոլսոյ հայոց պատրիարքի ընդհանուր փոխանորդ Արամ Եպս. Աթէշեանին: Էրդողանը նամակում Մեծ Եղեռնի տարիներին կոտորուած մէկուկէս միլիոն հայերին որակում էր «Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի զոհեր»՝ ընդգծելով, թէ յարգանքի տուրք է մատուցում «Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին դժուարին պայմաններում զոհուած հայերի յիշատակին»[21]: Նոյն օրերին Էրդողանը մասնակցեց օսմանեան արխիւներին նուիրուած մի գիտաժողովի, որտեղ վերստին հանդէս եկաւ Հայոց Յեղասպանութեան փաստն ուրացող յայտարարութեամբ[22] եւ մինչեւ իսկ նշեց, թէ տեղահանութիւնը, իմա՝ Մեծ Եղեռնը «ամենաողջամիտ» որոշումն էր եղել:

Այս թեմային Էրդողանն անդրադարձաւ նաեւ Ապրիլի վերջերին՝ ելոյթ ունենալով իր կուսակիցների առջեւ: Իշխող Արդարութիւն եւ Զարգացում Կուսակցութեան ժողովի ընթացքում Թուրքիայի նախագահը, ի պատասխան Մակրոնի ընդունած որոշման, որով Ապրիլի 24ը Հայոց Յեղասպանութեան յիշատակի ազգային օր էր համարուելու, յայտարարեց, թէ «հայերի տեղահանութիւնը ոչ ցեղասպանութիւն է եղել, ոչ էլ՝ մեծ ողբերգութիւն»[23]:

2019ին ԱՄՆի Ներկայացուցիչների Տան եւ Ծերակոյտի կողմից Հայոց Յեղասպանութիւնը ճանաչող ու դատաւարտող բանաձեւերը, անշուշտ, յարուցեցին Թուրքիայի քաղաքական շրջանակների եւ մասնաւորապէս նախագահի վրդովմունքը: Դեռ նախքան Ծերակոյտի կողմից բանաձեւի ընդունումը՝ 2019 Նոյեմբերի կէսերին ԱՄՆի նախագահ Դոնալդ Թրամփի հետ հանդիպման ժամանակ Էրդողանը յայտարարեց, թէ Ներկայացուցիչների Տան բանաձեւը ստուեր է գցում թուրք-ամերիկեան յարաբերութիւնների վրայ եւ վիրաւորում թուրք ժողովրդին[24]:

Էրդողանի վրդովմունքը սաստկացաւ յատկապէս Ծերակոյտի կողմից ընդունուած բանաձեւից յետոյ: Թուրքիայի նախագահը մասնաւորապէս սպառնաց ԱՄՆին, թէ Թուրքիայի խորհրդարանն էլ կարող է Ամերիկայի գաղութացման ընթացքում հնդկացիների ցեղասպանութեան մասին բանաձեւ ընդունել: Էրդողանը չբաւարարուեց դրանով եւ նաեւ սպառնաց փակել Ինջիրլիքի ռազմախարսիսը[25]:

2019ի վերջերին Էրդողանը Հայոց Յեղասպանութեան ուրացման քաղաքականութիւնը շարունակեց նաեւ Թուրքական արխիւների բաց եւ բոլորին, այդ թւում՝ հայերին հասանելի լինելու մասին կեղծ յայտարարութիւններով[26]:

ԵԶՐԱՓԱԿՈՒՄ

Այսպիսով՝ Թուրքիայի նախագահ Ռեջէփ Թայիփ Էրդողանը, յատկապէս իր վարչապետութեան վերջին տարին եւ

նախագահութեան շրջանում Հայոց Յեղասպանութեան հարցի ուղղութեամբ շարունակել է թուրքական իշխանութիւնների ուրացման ականդրական քաղաքականութիւնը՝ երբեմն որոշ խմբագրումներ անելով: Թէեւ կոշտ ժխտումը էրդողանի իշխանութեան մի շրջանում փոխակերպուեց աւելի մեղմ ու քողարկուած հերքման, այնուամենայնիւ բովանդակային առումով շարունակեց նոյնը մնալ:

Այնուամենայնիւ, հարկ է նշել, որ էրդողանը պատմութեան մէջ կը յիշատակուի որպէս թուրքիայի առաջին վարչապետ եւ նախագահ, ով համարձակուել է այս թեմայով «ցաւակցական ուղերձ» յղել հայերին: Բացի այդ՝ ընդգծենք, որ հենց էրդողանի իշխանութեան տարիներին են կոտորուել Հայոց Յեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցին առնչուող որոշ տաբուներ: Վերջին տասնամեակներին թուրքիայում այդ թեմայով մինչեւ իսկ տպագրուել են պատմական փաստերը չխեղաթիւրող գրքեր: Այսինքն՝ էրդողանի իշխանութեան օրօք թուրք հասարակութիւնն աննախադէպ շատ է քննարկել Մեծ եղեռնի թեման: Ու թէեւ 2016 Յուլիսի ռազմական յեղաշրջման փորձից յետոյ այդ աշխուժութիւնը նուազել է, իսկ ազատ խօսքի հանդէպ հետապնդումներն՝ աւելացել, սակայն Հայոց Յեղասպանութեան թեման ոչ միայն այլեւս տաբու չէ թուրքիայում, այլեւ, չնայած թուրքական իշխանութիւնների վարած քաղաքականութեանը՝ այդ երկրում արդէն շատ աւելի մեծ թուով մարդիկ են հնարաւորութիւն ստանում տեղեկանալ պատմութեան իրական փաստերի մասին:

Ելնելով պաշտօնական թուրքիայի ուրացման ականդրական քաղաքականութեան տրամաբանութիւնից եւ վերջին տարիներին տարածաշրջանում աշխարհաքաղաքական իրադրութիւնից, ինչպէս նաեւ թուրք հասարակութեան տրամադրութիւններից եւ թուրքական քաղաքական ուժերի մեծամասնութեան դիրքորոշումից՝ կարելի է եզրակացնել, որ Անգարան յառաջիկայ տարիներին եւս կը պահպանի Հայոց յեղասպանութեան հարցի ուղղութեամբ իր ժխտողական վերաբերմունքը:

[1] Serdar Korucu, «11 Cumhurbaskaninin 'Ermeni Soykiriimi'yla Sinavi,» <http://www.agos.com.tr/tr/yazi/7746/11-cumhurbaskaninin-ermeni-soykiriimi-yla-sinavi> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[2] Asli Aydintasbas, «Sizin Acinizi Reddetmiyorum Gelin Konusalim,» <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/asli-aydintasbas/sizin-acinizi-reddetmiyorum-gelin-konusalim-1563905> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[3] <https://www.haberler.com/erdogan-dan-buyukelcilere-uyari-5547930-haberi/> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[4] <https://www.dw.com/tr/erdo%C4%9Fandan-24-nisan-mesaj%C4%B1/a-17587530> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[5] <http://akunq.net/am/?p=38800> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[6] <https://www.tert.am/am/news/2014/05/06/ihd-genocide/1078479> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[7] <https://www.sondakika.com/haber/haber-disisleri-bakani-davutoglu-aciklamasi-2-6074904/> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[8] <https://www.internethaber.com/mhpli-halacoglu-dersimin-neden-bombalandigini-anlatti-739247h.htm?interstitial=true> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[9] <https://www.borsagundem.com/haber/hdpden-sok-ermeni-tekklifi/203379> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[10] Նոյն:

[11] <https://www.cnnturk.com/haber/turkiye/canakkale-ajandasinda-ermeni-soykiriimi-aniti> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[12] <https://www.haberler.com/soykirim-aniti-fotografi-tbmm-gundeminde-6926406-haberi/> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[13] <http://www.haber7.com/siyaset/haber/1341074-erdogan-artik-bana-sormayacaksiniz> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[14] <http://bianet.org/bianet/toplum/164065-erdogan-in-taziye-mesaji-2014-te-tehcir-2015-te-savas-sartlari> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[15] <http://www.bursadabugun.com/haber/erdogandan-atesyan-a-1915-mesaji-683761.html> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[16] Hasan Cemal, Asil sen delikanli ol delikanli, biraz d3r3st ol d3r3st! <https://t24.com.tr/yazarlar/hasan-cemal/asil-sen-delikanli-ol-delikanli-birazcik-durust-ol-durust,14738> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[17] <https://yenisoluk.com/erdogandan-bir-almanya-aciklamasi-daha-bu-yanlis-adimdan-donmeyecek-olursa> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[18] <https://www.gunes.com/gundem/erdogandan-ermentilere-mesaj-tahammulumuz-yoktur-782753> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[19] <https://www.aa.com.tr/tr/gunun-basliklari/cumhurbaskani-erdogan-milli-mucadelede-karsimiza-cikani-ezer-geceriz/1037669> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[20] <https://www.evrensel.net/haber/350822/ermeni-soykiriminda-yasamini-yitirenler-istanbulda-anildi> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[21] <https://www.trthaber.com/haber/gundem/cumhurbaskani-erdogandan-ermeni-patrik-vekili-atesyana-mektup-413018.html> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[22] <https://www.independentturkish.com/node/24846/haber/erdo%C4%9Fan-biz-ar%C5%9Fivleri-sonuna-kadara%C3%A7t%C4%B1k-ey-ermentiler-varsa-siz-de-a%C3%A7t%C4%B1n> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[23] <https://www.yeniakit.com.tr/haber/ak-parti-28-istisare-ve-degerlendirme-toplantisi-727639.html> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[24] https://www.yeniasya.com.tr/gundem/ortak-basin-aciklamasi-cumhurbaskani-erdogan-in-konusmasindan-satir-baslari_506831 (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[25] <https://tr.sputniknews.com/karikatur/201912161040850508-erdogandan-abddeki-ermeni-soykiriimi-kararina-tepki/> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

[26] <https://www.memleket.com.tr/cumhurbaskani-erdogan-malezayada-gazetecilerin-sorularini-yanitladi-1-1961873h.htm> (վերջին դիտում՝ 10 Փետրուար 2020):

Յողուածը տպագրուել է Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսի 40-րդ հատորում, Պէյրուի, 2020 թդ

Արդարութեան Մարտիկը՝ Սողոմոն Թեհլիրեան

Արդարահատոյցի 100-ամեակ

Մուտք

1915-ին, Անդրանիկի կամաւորական Ա. Գուլիկի երկրորդ վաշտը, որուն հրամանատարն էր Սեպուհը, իսկ օգնականը՝ Գր. Ամիրեան, Վասպուրականի ճամբուն վրայ կռիւի կը բռնուի թուրք հրամանատար Խալիլ պէյի զօրքերուն դէմ: Լեռնանցքէ մը բարձրանալու ատեն, կռիւի տաք մէկ վայրկեանին, Ամիրեան կը նկատէ պատանի մը, որ, արհամարհելով թշնամի փամփուշտներուն վզվզոցը, արիւն-քրտինք մտած, կը ջանար վայրկեան առաջ հասնիլ դադաթը եւ դիրք բռնել այնտեղ: Գրիգոր Ամիրեան կը պատմէ. «Մօտեցայ այդ գինուորին, որպէսզի յանդիմանեմ զինք իր անխոհեմ ընթացքին համար եւ զգուշացնեմ՝ հաւանական վտանգէն:

– Սպասի՛ր եղած տեղդ, ա՛յ տղայ, ո՞ւր կ'երթաս, չե՞ս տեսներ, որ թշնամին նկատած եւ նշանակէտ դարձուցած է քեզ:

– Պարո՛ն վաշտապետ, լաւ նշանաւորներն էն, գնդակները սուղելով կ'անցնին գլխուս վրայէն»:

– Սպասի՛ր, ճիշդ գտնուած տեղդ, դիրքդ լաւ է: Սպասի՛ր, մինչեւ որ յիսնեակին յետամնաց զինուորներն ալ բարձրանան ու միահամուռ գրոհ տանք...

– Բայց, պարո՛ն վաշտապետ, մինչեւ անոնց գալը, թշնամին կրնայ փախչիլ, արդէն տատանումի մէջ են...

– Ոչինչ, հոգ մի՛ ըներ. մենք նորէն կը հանդիպինք անոր,– ըսի՝ աւելի եւս մօտենալով,– ի՞նչ է անունդ եւ ո՞ր տեղացի ես:

– Անունս Սողոմոն Թեհլիրեան է, քեմախեցի եմ:

– Ո՞րտեղէն եկած ես:

– Սերպիլայէն, Ռումանիոյ ճամբով:

– Քանի՞ տարեկան ես:

– 18, պարո՛ն վաշտապետ:

– Չե՞ս կարծեր, որ սխալ ըրած ես կամաւոր գալովդ, դուն դեռ պատանի ես:

– Բնա՛ւ, պարո՛ն վաշտապետ, իմ մէջս ես ուժ կը զգամ թուրքերէն վրէժ լուծելու (1):

Թուրքերէն վրէժ լուծելու զգացումը մինչեւ վերջ տիրապետող մնաց Սողոմոն Թեհլիրեանի մէջ: Եւ ի՛չպէս չմնար:

Ա. Կեանքը

Սողոմոն Թեհլիրեան ծնած է 2 ապրիլ 1896-ին, Արեւմտ-

եան Հայաստանի Դարանադեց գաւառի (Կամախ) Վարի Բագառիճ գիւղը, Երզնկայի մերձակայքը: Հայրը՝ Խաչատուր, մայրը՝ Հնազանդ Գաթրեմեան՝ տէր Յարութիւնին դուստրը: Սողոմոնը ամէնէն կրտսերն էր հինգ եղբայրներուն մէջ՝ Միսաք, Սեդրակ, Աւետիս, չորրորդը մահացած է երեք-չորս տարեկանին:

Ըստ Արա Օսկանեանի, որ Սողոմոն Թեհլիրեանի հօրեղբոր՝ Սամուէլի ծոռն է, Թեհլիրեաններու նախապապը 16-17 տարեկանին կը վիճի տան անդամներուն հետ եւ կը հեռանայ տունէն: Տարիներ ետք գիւղ կը վերադառնայ: Գիւղացիները կ'ըսեն. «Թէ՛հ է ըրել», այսինքն՝ կոխ ըրած է: Ասկէ ծնունդ կ'առնէ «Թեհլիր» մականունը:

Անոր գաւառներուն կ'ըսէին՝ Թեհլիրի տղաներ, որմէ Թեհլիրեան մականունը եւ ոչ Թեհլերեան(2):

Սողոմոն Թեհլիրեան իր նախնական կրթութիւնը ստացած է իր ծննդավայրին մէջ, Բագառիճ: Ապա ուսումը շարունակած է տեղւոյն աւետարանական (1905-1906) եւ Երզնկայի Կեդրոնական (1907-1912) վարժարաններուն մէջ: 1913-ին կը մեկնի Սերպիա, Պեկրատ, ուր իր հայրը կը զբաղէր սուրճի վերամշակութեամբ եւ վաճառականութեամբ: Ասիկա ընտանեկան առեւտրական ասպարէզ մըն էր: Թեհլիր նախապապը երկու հարիւր տարի առաջ կը զբաղէր սուրճի վաճառականութեամբ(3):

Թեհլիր նախապապէն ետք ալ Թեհլիրեաններու տոհմէն քանի մը երիտասարդներ մեկնած են Սերպիա՝ իրենց ապրուստը վաստակելու համար: Անոնք իրենց եկամուտին մէկ մասով գէնք կը գնէին եւ կ'ուղարկէին հայրենի գիւղ: Ծանօթ է, որ Արեւմտեան Հայաստանի գրեթէ բոլոր շրջանները, ներառեալ Բագառիճը, յաճախ կ'ենթարկուէին յարձակումներու եւ կողոպուտի՝ զինեալ տարրերու կողմէ, որոնք կը հրահրուէին թուրք պետութեան կողմէ: Հայերէն ոմանք չէին փորձեր պաշտպանել իրենք գիրենք: Թեհլիրեաններու տոհմը յայտնի էր գիմադրութիւն ցոյց տալու եւ կռուելու իր տրամադրութեամբ(4):

Սերպիոյ մէջ Թեհլիրեան կը պատրաստուի Գերմանիա անցնելու ուսումը շարունակելու նպատակով: 28 յունիս 1914-ին Սարայեւոյի մէջ (Պոսնիոյ գլխաւոր քաղաքը) կը սպաննուին աւստրիական գահաժառանգ Ֆրանց Ֆերտինանտն ու կինը սերպ ուսանողի մը կողմէ: Ասիկա պատրուակ ծառայեց, որ պայթի Ա. Աշխարհամարտը: Թեհլիրեան կը ստիպուի մնալ Սերպիա: 1914-ի աշնան կ'անցնի Սոֆիա, Պուլկարիա, ուր «կը հաւաքագրուէին Կովկաս կամաւոր երթալու պատրաստ Պալքանեան թերակղզի պանդուխտ թէ՛ ուսանող հայ երիտասարդները»(5): Կը ձերբակալուի սերպ-պուլկարական սահմանին վրայ՝ լրտեսութեան ամբաստանութեամբ: Կարճ ժամանակ ետք թիւրիմացութիւնը կը պարզուի, եւ Սողոմոն ազատ կ'արձակուի(6):

Սկիզբը կամաւոր արձանագրուելու իր գիմումը կը մերժուի տարիքին պատճառով (17 տարեկան էր): Աւելի՛ն, կը յայտնուի, որ այդ գիմումը կատարած էր ծնողքէն գաղտնի: Թեհլիրեան չի յուսահատիր: Իր հօրը կ'ուղարկէ մէկէ աւելի նամակներ մինչեւ որ կը յաջողի ձեռք բերել անոր գրաւոր թոյլտուութիւնը՝ ի խնդիր իր կամաւոր արձանագրուելուն:

Ըստ Արա Օսկանեանի, Սողոմոն Թեհլիրեանին կրակել սորվեցուցած է իր հօրեղբորորդին՝ Սամուէլ Օսկանեանը, Արա Օսկանեանին մեծ հայրը(7): Ինչո՞ւ Օսկանեան եւ ոչ Թեհլիրեան(8): Թալէաթի սպանութենէն ետք, բոլոր Թեհլիրեանները փոխած են իրենց մականունը: Սողոմոն Թեհլիրեան եղած է Սարո Մելիքեան, իր եղբայրներն ու որդիները՝ նոյնպէս: Սողոմոնի հօրեղբոր որդին՝ Սամուէլը, առած է հօր՝ Օսկան անունը, զոր վերածած է մականունի: Սողոմոնի աւագ

եղբոր որդին՝ Աւետիսը, աւելի ուշ հրաժարած է Մելիքեան մականունէն եւ վերականգնած է Թեհլիրեան անունը:

Սամուէլ խմբապետ էր արմենականներու մէջ: Սամուէլն ու Սողոմոնը կրակելու փորձեր կատարած են Եփրատի մացառուտներուն մէջ(9):

1914 հոկտեմբերին Թեհլիրեան կը մեկնի Թիֆլիս եւ կը միանայ Անդրանիկի հրամանատարութեան տակ գործող Սեպուհի 250 հոգինոց վաշտին: Կը մասնակցի Դիմանի կռիւներուն: Վաշտը, որուն միացած էր կողակներու 400 հոգիէ ջոկատը, Ջախջախիչ պարտութեան կը մատնէ Խալիլ փաշայի զօրքերը(10):

1915 մայիսի վերջը Թեհլիրեան հայ կամաւորներու եւ ռուսական բանակին հետ կը մտնէ Վան, որ «ազատագրուել էր շնորհիւ իր կորովի գիմադրութեան, դրսից հասած կամաւորական խմբերի օգնութեան, մասնաւանդ իր անվեհեր առաջնորդ Արամի ջանքերի»(11): Վանը կ'ապրէր խանդավառութեան, վերաշինութեան աննախընթաց օրեր: Դժբախտաբար, երկար չի տեւեր այդ մթնոլորտը, որովհետեւ յունիսի սկիզբը կը սկսի ռուս զօրքերու ընդհանուր նահանջը(12): Թեհլիրեան ականատես կը դառնայ հայութեան բռնազաղթին: Հազարաւոր հայ գաղթականներու հետ կը հասնի Իգդիր, ապա՝ Երեւան: Երեւանի քաղաքների միութեան մասնաճիւղերէն մէկը իրեն կու տայ «որքեր հաւաքող»-ի պաշտօն, «որ արդէն փաստօրէն կատարած էի»(13): Իրողութիւնը այն է, որ Թեհլիրեան էջմիածինի եւ Երեւանի մէջ կը հաւաքագրէ բազմաթիւ որբացած եւ հիւանդ երեխաներ, որ կը տեղաւորէ որբանոցներու մէջ(14): Զարդերէն եւ բռնազաղթի փրկուածներու պատումները շատ խոր անդրադարձ կ'ունենան իր հոգեկան աշխարհին վրայ(15):

* Սողոմոն Թեհլիրեանի նուիրուած ձեռնարկին արտասանուած խօսքի ընդարձակուած տարբերակ:

1915 յուլիսին կը սկսին Երզնկայի հայ բնակչութեան կոտորածները: Թեհլիրեաններու 85 հոգինոց զերգաստանէն, ընդ որում՝ Սողոմոն Թեհլիրեանի 17 անդամէ բաղկացած ընտանիքէն կը փրկուի միայն Սողոմոնի աւագ եղբոր՝ Միսաքին աղջիկը՝ Արմէնուհի, որ աւելի ուշ փրկագինով վերադարձուեցաւ քիւրտերու քովէն: Բնականաբար Թեհլիրեաններէն կը փրկուին բոլոր անոնք, որոնք Սերպիա կը գտնուէին, հայրը՝ Խաչատուր, եղբայրները՝ Միսաք, Սեդրակ եւ հօրեղբայրը՝ Օսկան:

1915 սեպտեմբերին Թիֆլիսի հայկական թերթերէն մէկուն մէջ կը կարդայ Խարբերդի ամերիկեան ներկայացուցիչի յուլիս 11 թուակիր պաշտօնական տեղեկագրի թարգմանութիւնը, որ հարագուշակ լուրեր կու տար Կարինէն, Երզնկայէն եւ Խարբերդէն (16):

1916-ի սկիզբները անգլիացի Համիլթընի զօրքերը կը պարպեն Կալիփոլին: Ասիկա մեծ բարոյալքում կը յառաջացնէ հայ ժողովուրդին մէջ, որովհետեւ հայութեան մնացորդներու կեանքը փրկելու ամէն յոյս օդը կը ցնդի: «Եթէ մինչեւ այդ իմ մէջ դեռ մնում էր մի յոյս, որ հարազատներս կարող էին ողջ մնացած լինել անապատներում, այժմ այդ յոյսն էլ մարում էր: Մնում էր մի բան. ինչպէ՞ս կարելի է Պոլիս ընկնել եւ Թալէաթը գտնել: Միայն նրա մահը կարող էր քիչ-շատ ամօքել ապրած կսկիծս: Տեւական մղձաւանջի պէս, երբեք հանգիստ չէր տալիս ինձ այս դադափարը, երբեմն նա համակում էր ինձ այնպէս, որ մոռանում էի ամէն բան»(17):

Այդպիսի ժամանակի եւ հոգեվիճակի մէջ ռուսերը անակնկալօրէն կը գրաւեն Էրզրումը, ապրիլին՝ Տրապիզոնը

եւ յուլիսին՝ Երզնկան: Երեւանի մէջ հայ կամաւորական խումբերէն մնացածները կը միանան ռուս զօրքերուն: Թեհ-լիրեան, որ հազիւ ապաքինած էր իր հիւանդութենէն, կը մեկնի անոնց հետ: «Էրզրումի դաշտում ամէն տեղ յայտնուում էին ոսկրացած, վայրենական վիճակի մատնուած մանուկներ, որոնք մեծ մասը իր գոյութիւնն էր պահպանել ակերուած հայ գիւղերի փլատակներում: Ձեռք ընկողները դողում էին աշնան տերեւի պէս, մեծ ջանք էր պէտք հասկացնելու, որ իրենց այլեւս վտանգ չի սպառնում: Մոռացել էին լեզուն, հայութիւն, մարդկութիւն: Խնդուում դրանցից խմբուած էին շուրջ երկու հարիւր հոգի: Ամէն տեղ առաջնակարգ արժէք էր ստացել որբերի գործը. ամէն մի որբուկ մի նոր աղիւս էր ազգը վերակառուցելու համար (18):

Թեհլիրեան կը հասնի Երզնկա այն հաւատքով, որ կը գտնէ իր ընտանիքի անդամները: Սակայն Երզնկայի մէջ ամէն բան տակնուվրայ եւ անճանաչելի դարձած էր: Ան դժուարութեամբ կը գտնէ իր հօրենական տունը, որ հանրակացարանի վերածուած էր: «Պատմական յիշատակարանի բնոյթ էր ստացել աչքիս մեր տունը: Իմ փոքրիկ ննջասենեակից յայտնուեց մի գինուոր. չհասկցայ՝ ինչ ասաց: Կոկորդոս սեղմուած էր, հազիւ էի պահում արտասուքներս: Վար իջայ, դուրս ելայ: Բնակարանը եղբորդ բոլոր ծառերը, հին ու հաւատարիմ բարեկամների պէս, շարքով կանգնած՝ նայում էին ինձ» (19): Այս տեսարանը այնքան կը ցնցէ զինք, որ ուշաթափ կ'իյնայ իրենց պարտէզին մէջ: Այս դէպքը ուշաթափութեան երկրորդ պարագան էր: Յստակ է, որ Թեհլիրեանի մէջ բոյն դրած էր լուսնոտութիւնը, որուն մասին հետագային վկայութիւն տուաւ դատարանին մէջ:

«Երբ ուշքի եկայ, թանձր մթնշաղ էր: Դողահար դուրս ելայ պարտէզից: Հրապարակի ծառերին աղմկելով թառում էին ագռաւներ: Գլխիս մէջ քառս էր, եւ ուր գնալս չգիտէի, ջերմի պէս մի դող մերթ ընդ մերթ ցնցում էր ինձ: Թառիկեանների բակում նկատեցի մէկին. ի՞նչ էր այս, ցնո՞ւք, թէ՞ իրականութիւն. նա շատ նման էր մեծ եղբօրս՝ Միսաքին: Այնպիսի անակնկալ էր այս, որ հազիւ վստահութիւն ունեցայ ձայն տալու: Նա՛ էր: Միսաք եղբայրս: Իմ՝ Սեբաստիայից հեռանալէս մօտ մի տարի վերջ նա եւս կարողացել էր դուրս գալ այդ երկրից, Ռումանիայի վրայով անցնել Կովկաս» (20):

Թառիկեանները՝ իրենց վաղեմի դրացիները, հրաշքով փրկուածներ, տեղ կու տան Սողոմոնին, որ հանգչի: «Գլուխս՝ հնոցի պէս, մարմինս՝ դողում: Ելայ ու վերարկուս նետեցի վրաս: Օգուտ չունեցաւ, մարմինս զրնգում էր: Մտածում եմ, որ արգահատելի եմ, անպէտք, անօգնական մէկը. զգուանք եմ զգում իմ հանդէպ. գոյութեան նպատակ, կամք ունեցող մարդիկ ինձ պէս չեն» (21): Ան հարց կու տար ինքզինքին, թէ ինչպէ՛ս եղաւ, որ այս չէն քաղաքէն, քսան հազար հայերէն մնացին քանի մը ընտանիք: «Ո՛չ, չէր կարող այսպէս լինել, եթէ մի հօր ձեռք յարատեւօրէն ու խղճի մտօք չվարէր սպանդը» (22), ըսած էր իրեն օր մը իր մէկ ընկերը: «Ու իմ առջեւ դարձեալ պատկերանում է Թալէաթի փքուն, ինքնագոհ դէմքը, որ մթութեան մէջ կարծես վեր է հանում բրդոտ թաթը... Ա՛խ, կտրել այդ ձեռքը ու թողնել, որ արիւնաքամ լինի հրէշը, որ կարող լինի զգալ ու հասկանալ իր կատարած ոճիրի ահաւոր չափերը... Հաւատա՞ւ արդեօք, որ մի օր, երբեւիցէ, կը լինի մի արդար դատաստան...» (23):

1916-ին Թեհլիրեան կը միանայ Սեբաստացի Մուրատի խումբին: Սեբաստացի Մուրատը հեղինակն է «Մէկ հայ՝ մէկ ոսկի» կարգախօսին: Այսինքն քիւրտերու կողմէ ներկայաց-

ուած իւրաքանչիւր հայու համար մէկ օսմանեան ոսկի կը տրուէր իբրեւ փրկագին: Այս ձեւով կը փրկուէին բազմաթիւ հայ երեսներ:

Թեհլիրեան Սեբաստացի Մուրատի խումբին հետ կը մասնակցի կովկասեան ճակատի ռազմական գործողութիւններուն: 6 ապրիլ 1918-ին Գարաքուրդի կիրճին մէջ, Սարիղամիշի մօտ, «Թեհլիրեանը հրազէնային վնասուածք է ստանում եւ ապաքինուելու համար տեղափոխուում է Թիֆլիս» (24):

1918 յուլիսի վերջերուն ա՛լ կազդուրուած էր: «Նոր էի հասկանում, թէ որքան անպատրաստ էի կեանքի համար. հայրենիքից մեկնեցի ուսանելու վարդապոյն հեռանկարներով, բայց մտայ արեան ու ակերածութիւնների մէջ եւ դարձայ կիսկատար մի հայրուկ: Ծի՞շդ էր արդեօք կեանքիս այս ընթացքը. անհրաժեշտ չէ՞ր արդեօք հիմնական փոփոխութիւն: Ու երբեմն թւում էր, որ կեանքի բուն իմաստը անձնական անդորր գոյութեան մէջ է. համեստ մի գործ, ընտանիք, երեսներ, ինչպէս ապրում է մարդկանց մեծ մասը: Բայց ամէն անգամ յիշում էի անցած ճանապարհս, հարազատներիս, ընկերներիս անթաղ շիրիմները եւ զգում էի, որ չեմ կարող երջանիկ լինել այդ կեանքով» (25):

Բ.- Յարութիւն Մկրտիչեանի Ահաբեկումը

1918 դեկտեմբերին կ'անցնի Պոլիս: «Հաշուեյարդարի օրերը մօտեցան: Նորից ինձ համակեց Պոլիս ընկնելու եւ Թալէաթին սպաննելու գաղափարը, որ հանդէս էր գալիս այժմ իմ մէջ իբրեւ մօրս ուրուականի թելադրութիւն: Միաժամանակ ինձ յուշում էր այն յոյսը, որ Պոլսում կարող է յայտնուել տարագրուած հարազատներից մէկն ու մէկը, կամ այնտեղից դիւրին պիտի լինէր նրանց մասին լուր առնել» (26):

Թեհլիրեան Պոլսոյ «Ճակատամարտ» թերթի խմբագրատան մէջ կը հանդիպի օր. Երանուհի Դանիէլեանին, որմէ կ'իմանայ, թէ Թալէաթը, Էնվերը, Ճեմալը, Հալիմ փաշան եւ առհասարակ բոլոր նշանաւոր ջարդարարները գինադադարի նախօրէին փախուստ տուած են Պոլիսէն (27): Օր. Երանուհիէն կ'իմանայ դարձեալ, որ մատնիչ Յարութիւն (Արթին) Մկրտիչեանը կը գտնուի Պոլիս: Այս վերջինը Թալէաթի գործակալն էր: Ոստիկանապետ Պետրի միջոցով Արթինը Թալէաթին յանձնած էր սեւ ցանկը 250 հայ մտաւորականներու, որոնք զոհ գացին Ապրիլեան եղեռնին: Ան իր ժողովուրդի մտաւորականներու նահատակման դիմաց հարստութիւն դիզած էր, տուն գնած էր եւ կը վայելէր կեանքը: Թեհլիրեան կը նպատակադրէ ահաբեկել Յարութիւն Մկրտիչեանը, որ Պէշիկթաշի թաղապետն (մուխթար) էր միեւնոյն ատեն:

Օր մը, երբ Թեհլիրեան կ'անցնէր Խաֆիէ Արթին Մկրտիչեանին տան առջեւէն, կը տեսնէ, որ անոր տան մէջ լոյս կայ: Տեղը գամուած կը մնայ: Փողոցին նայող պատուհաններու վարագոյրները քաշուած էին: Դահլիճի մէջ ձիւնի պէս ճերմակ սփռոցով ծածկուած լայն սեղանի շուրջը կին մը կը շաւրէր ավաններ, դգալ, դանակ, պատառաքաղ: Կինը յանկարծ կը նայի դուրս: Թեհլիրեան անմիջապէս կը քալէ դէպի վեր, կ'անցնի միւս մայթը եւ ետ դառնալով՝ կը մտնէ տան դիմացի գինետունը: Կ'ապսպրէ գարեջուր մը: Գինետան մէջ կային կարգ մը հայ յաճախորդներ, որոնք կը խօսէին քաղաքական հարցերու մասին: Ներս կը մտնէ Խաֆիէ Արթինի տղան եւ կը գնէ հինգ շիշ «Մարթի» քոնեաք: «Յանկարծ, կարծես զսպանակից վեր նետեցին ինձ: Բայց միշտ վճարեցի, վրայ հասայ՝ ուշ էր: Մուտքի դուռը փակ էր: Յուսահատ՝ վազեցի դէպի պատուհանը եւ ի՛նչ տեսնեմ. բոլորուել են սեղանի շուրջ տասնից աւելի կանայք, տղամարդ, սեղանին

գլուխը, ճիշդ պատուհանին դէմ ու դէմ, բազմել է մատնիչը ու բաժակը ձեռին՝ ճառում է: Ինձ համակեց մի վհատ կատաղուծիւն. դուրս քաշեմ, շանթահարեմ ուղղակի պատուհանից...» (28): Հոգեկան այս վիճակին մէջ կը քաշէ ատրճանակը եւ կը կրակէ: «Յանկարձ՝ ճարճատիւն ու ահաւոր դրդիւնով վար թափուեցին ապակիները. մատնիչը մահասարսուռ յետ ընկաւ ու ծալուեց նստած տեղը...» (29): Բայց կար անակնկալի բաժինը:

Յաջորդ օրը, առաւօտուն, Թեհլիրեան թերթերէն կ'իմանայ, թէ մատնիչը միայն վերադարձած է: Ան ինքզինք կ'ուտէ, ինչպէս կ'ըսէ մեր ժողովուրդը: «Ամէն բան փճացաւ: Գլխի՛ն պէտք էր գամէի գնդակը: Անճարակութեանս գիտակցութիւնը մահուան չափ ծանր էր... Քիչ վերջ ինձ մօտ յայտնուեց օրիորդ Երանուհի՛ն՝ սովորականից աւելի գունատ, չփոթ, բայց ժպտուն նա ձեռքս թօթուեց:

– Կը շնորհաւորեմ, եղբայրս, ի՛նչ գուգադիպութիւն, ի՛նչ հոյակապ... – ու շշմած նայեց:– Հիւսի՞նք էք:

– Ծաղրո՞ւմ էք...

– Ի՞նչ կ'ըսէք, ինչո՞ւ պիտի ծաղրէի:

– Չգիտէ՞ք, որ մատնիչը ողջ է մնացել:

– Օ՛, անհոգ եղէք, ես արդէն այցեկեցի՛ հիւանդանոցը, ուր պառկած է. բարեկամ յոյն բժիշկ մը ըսաւ, որ ժամերը համրուած են...» (30): Արդարեւ, յաջորդ օրը կը մեռնի Խաֆիէ Արթինը:

– Ո՛ւր ալ երթայ, Յուդային վերջը պելլի է,– (31) պիտի ըսէր ահաբեկումէն անմիջապէս առաջ Թեհլիրեանին գտնուած գինետան հայ յաճախորդներէն մէկը՝ մատնիչին տղուն գինետունէն դուրս ելլելէ ետք:

Թեհլիրեան Արթին Մկրտիչեանին ահաբեկումը կատարած է ՀՅԴ Պոլսոյ Կեդրոնական կոմիտէին որոշումով (32):

Գ.- Որսի նտեւէն. Թալէաթի Մահապատիժները

Վերժառութեան բոլոր արարքներուն մէջ սակայն, Թեհլիրեանի թիրախը Թալէաթին էր, որուն ճիւղային ուրուակաւը կը հալածէր զինք գիշեր ու ցերեկ: Հագիւ քունի անցած՝ սարսափելի տեսարաններու յաճախանքը կ'ուեննար, հոգեկան ծանր տագնապներ, աղիւղորմ ճիշեր, ցաւի աղաղակներ, խելագարութեան եւ հոգեվարքի գոչիւններ, դաշտերու մէջ տարածուած դիակներ, իր գերդաստանին բնաջնջումը, եղբայրը՝ Նախախուած, մայրը՝ գնդակահարուած, քոյրը՝ բռնաբարուած: Ու կը լեցուէր վրէժխնդրութեամբ:

Երբեմն կ'ուեննար յուսահատութեան եւ հոգեվրկումի պահեր, որոնց ընթացքին իր դիմաց կը ցցուէր մօրը ուրուակաւը, որ կը քաջալերէր զինք՝ երբեք չընկրկելու եւ չհրաժարելու ոճրագործը սպաննելու գաղափարէն:

Կը մնար մէկ բան. ճամբայ ելլել եւ Թալէաթը գտնել:

Հետեւեալ պատումը լաւագոյնս կը բացատրէ Թալէաթի ահաբեկումէն առաջ Թեհլիրեանին հոգեվրկակը:

Երբ Ամերիկա կը գտնուէր եւ նոր պիտի ձեռնարկէր իր վրէժխնդրական արարքին, գիշեր մը, երբ սովորականին պէս արթնում մնացած էր, կը հարցնէ իր ընկերոջ՝ Սեդրակ Բախտիկեանին.

– Սեդո՛, արթո՞ւն ես:

– Հա՛:

– Մտքէս գէշ բան անցաւ:

– Ի՞նչ:

Սողոմոն ելաւ եւ ճրագը վառեց: Առտուան ժամը երեքն

էր:

– Այս աշխարհիս մէջ շատ տարօրինակ, գէշ բաներ կրնան պատահիլ: Կրնա՞յ պատահիլ արդեօք, որ իրեն հասնելէս առաջ ատ շունը դիպուածով մը մեռնի, ձեռքէս փախչի: Այսինքն ընկերը կ'ըսէր.

– Աս ի՛նչ խայտառակութիւն է, եղբայ՛ր Սողոմոն: Այնպիսի կացութիւն մը ստեղծեցիր, որ հիմա մենք պէտք է ծունկի գանք եւ աղօթենք Թալէաթին ժամանակաւոր արեւ-շատութեան համար: Դուն արդար մարդ ես, Սողոմոն, քու խօսքդ պէտք է անցնի Աստուծոյ առջեւ, աղօթէ՛» (33):

Շատ մեծ պատասխանատուութիւն էր, Դաշնակցութեան եւ հայութեան համար ամօթ պիտի ըլլար, որ Թալէաթը բնական մահով մեռնէր: Թեհլիրեան քաջ կը գիտակցէր, որ իր կեանքը միայն իրը չէր, այլ ամբողջ հայ ժողովուրդին էր:

Թալէաթը մահապատիժի դատապարտուած է երեք անգամ:

Առաջինը այդ մահապատիժներէն տրուած էր 24 մայիս 1915-ին՝ Ա. Աշխարհամարտի դաշնակից պետութիւններու կողմէ, գլխաւորութեամբ Ֆրանսայի եւ Անգլիոյ: Անոնք կը յայտնէին, որ թուրք կառավարութեան ղեկավարները պատերազմի աւարտին պատասխանատուութեան պիտի կանչուին եւ խստագոյն պատիժի, այսինքն մահապատիժի պիտի ենթարկուին հայկական ջարդեր կազմակերպելուն համար (34):

Այս մահապատիժը չգործադրուեցաւ: 30 հոկտեմբեր 1918-ին կը ստորագրուէր Մոսկոյի գինադադարը, որմէ ետք թրքական կառավարութիւնը դաշնակից պետութիւններու ճնշումին տակ կը հարկադրուէր յառաջացնել գինադարական ատեան մը, որ պիտի քննարկէր հայկական կոտորածներն ու հայութեան բռնի տեղահանութիւնը եւ համապատասխան պատիժներ տնօրինէր:

12 փետրուար 1919-ին գինադարական ատեանը սկսաւ իր աշխատանքներուն՝ անգլիական գրաւման իշխանութեանց վերահսկողութեամբ: Ատեանը մեղաւոր եւ պատասխանատու կը նկատէր իթթիհատական թուրքերը իրենց կազմակերպած հայերու կոտորածներուն եւ բռնի տեղահանութեան համար (36): Աւելի՛ն. անիկա մարդկութեան ամենամեծ յանցագործներուն շարքին կը դասէր իթթիհատականները: Պոլիս ժամանած էին բազմաթիւ եւրոպացի լրագրողներ: Եւրոպական եւ թրքական թերթերը կը հրատարակէին բազմաթիւ յօդուածներ ջարդերու մասին: Հակառակ այս բոլորին, Յեղասպանութեան կազմակերպիչ իթթիհատական գլխաւոր ղեկավարներէն՝ Թալէաթ, Էնվեր, Ժեմալ, տոքթ. Նազըմ, Պեհաշտին Շաքիր, Ժեմալ Ազմի՝ ոչ ոք դատարանը կը գտնուէր: Անոնք փախուստ տուած էին: Այդ պատճառով ալ դատաւարութիւնը ձգձգուեցաւ:

12 ապրիլ 1919-ին գինադարական ատեանի գլխաւոր դատաւարը հրապարակեց իր եզրակացութիւնը, որով հեռակայ մահուան կը դատապարտէր իթթիհատական ղեկավարները: Յանցագործները ստացած էին արժանի պատիժը: Սակայն ո՞վ պիտի գործադրէր մահապատիժը, մանաւանդ որ իթթիհատական ղեկավարները ման կու գային Եւրոպայի եւ Ռուսիոյ մէջ: Անոնք ազատ էին եւ վայելքներու մէջ: Մէկ խօսքով, դատաւարութիւնը աչքի փոշի կը ցանէր հայութեան վրայ:

Իթթիհատական ղեկավարները երկրորդ անգամ մահապատիժի դատապարտուեցան 1920-ին, իրենց կառավարութեան տապալումէն ետք կազմուած թրքական նոր կառավարու-

թեան ռազմական դատարանին կողմէ (37): Այս անգամ ալ մահապատիժը չգործադրուեցաւ, որովհետեւ ամբաստանեալները դատաւարութեան ներկայ չէին: Նոյնիսկ եթէ ներկայ ըլլային թէ՛ առաջին եւ թէ՛ երկրորդ դատաւարութեան, մատապատիժները պիտի չգործադրուէին, որովհետեւ Թուրքիոյ բոլոր կառավարութիւնները՝ սուլթանական եւ իթթիհատատական, համաձայն էին հայութեան կոտորածներուն եւ տեղահանութեանց: Նոյնը կատարեց նաեւ Մուսթաֆա Քեմալը, որ դատապարտելով հանդերձ իթթիհատականները, շարունակեց անոնց գործը՝ այս անգամ հայ բնակչութեանէ պարպելով՝ կոտորելով կամ բռնի տեղահանելով ամբողջ Կիլիկիան: Իրողութիւնը նաեւ այն է, որ Թալէաթի սպանութեանէն ետք Պոլիսը մերժեց անոր գերակը, սակայն 22 տարի ետք, 1943-ին (38) Թալէաթի աճիւնները փոխադրուեցան Պոլիս, հերոս հռչակուեցաւ ան, եւ անոր արձանը բարձրացուեցաւ Թուրք-իոյ մէջ:

Երրորդ մահապատիժը տնօրինողը ո՛չ պետութիւնն էր եւ ո՛չ ալ զինուորական կամ պատերազմական դատական ատեանը: Այս մահապատիժը կը տրուէր Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան կողմէ, որ Սողոմոն Թեհլիրեանի ձեռամբ գործադրեց զայն:

Դ.- Նեմեսիս

Արդարեւ, իթթիհատական ղեկավարներու մահապատիժի որոշումը տրուեցաւ ՀՅԴԹ. Ընդհանուր ժողովին կողմէ, որ տեղի ունեցաւ 1919-ի սեպտեմբերին, Երեւանի մէջ: Այս գործողութիւններուն տրուեցաւ «Յատուկ գործ» կամ «Նեմեսիս» անունը(39):

Վրէժխնդրութեան գաղափարը նոր չէր Դաշնակցութեան մէջ: Իր հիմնադրութեան առաջին իսկ օրէն Դաշնակցութիւնը ահաբեկումներ կատարած է թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին ճակատներու վրայ: 1915-ի Ցեղասպանութեան վրէժխնդրական արարքներ տեղի ունեցած են 1919-էն առաջ, նոյնիսկ Ցեղասպանութեան տարիէն իսկ: Այս մասին ընդարձակ տեղեկութիւններ կան Երուանդ Փամպուկեանի կողմէ խմբագրուած Շաւարշ Միսաքեանի հատորին մէջ(40): Այնտեղ կը կարդանք, որ դաշնակցական երիտասարդութեան արիւնը կը փոթորկէր վրէժխնդրութեան գաղափարով: Բազմաթիւ ընդլայնակեցող հաւաքակցումները տեղի ունեցած էին թուրքերու դէմ: Մեծ թիւով թուրք մեծահարուստներու տուններ կրակի տուած էին: Այս վրէժխնդրական արարքները ո՛չ միայն մայրաքաղաքին եւ գլխաւոր քաղաքներու, այլեւ՝ գիւղերու մէջ: Այսպէս, Միսաք Թորաքեան իր ընկերներով ծննդավայր Տրապիզոնի գիւղերուն մէջ կը կազմակերպէր բազմաթիւ հաւաքակցումներ(41): Նոյնիսկ Սողոմոն Թեհլիրեան, Անդրանիկի եւ առհասարակ կամաւորական գունդերու լուծուելէն ետք, ինչպէս յայտնած ենք նախապէս, կը միանայ Սեբաստացի Մուրատին, որ կազմած էր ծրագիր մը՝ թուրքերէն վրէժ լուծելու: Վրէժխնդրական գործողութիւնները կ'ընդգրկէին Երզնկայի, Դերջանի, Քղիի, Էրզրու-մի, Խոտորճուրի, Բաբերդի եւ Սպերի շրջանները: Այդ գործողութիւններուն իրենց մասնակցութիւնը կը բերէին՝ Վահան Չերազը, քղեցի Աբգարը, Ստեփան Ծաղիկեանը, Սողոմոն Թեհլիրեանը եւ ուրիշներ: Սեբաստացի Մուրատի այս սքանչելի ծրագիրին իրագործումը կիսատ կը մնայ՝ ռուսական բանակի քայքայման պատճառով(42):

* * *

«Նեմեսիս»-ի գործողութեան համար(43) կազմուած էր

Պատասխանատու մարմին մը, որուն ընդհանուր վերահսկողութիւնը վստահուած էր Արմէն Գարոյի (Գարեգին Փաստրմաճեան), որ Հայաստանի Հանրապետութեան դեսպանն էր Միացեալ Նահանգներու մէջ: Ահաբեկման արարքներուն գետնի վրայ ցուցմունք տուողները պիտի ըլլային Շահան Նաթալին եւ Գրիգոր Մերճանօֆը, որոնք նաեւ ունէին պատասխանատուութիւնը նիւթական ապահովելու: Վերջապէս, հետախուզութեան եւ իթթիհատական ղեկավարներու ուր ըլլալուն մասին տեղեկութիւններ պիտի հայթայթէր Հրափը կամ Հրաչ Փափագեանը: Այս վերջինը իբրեւ մեծահարուստ թուրք ուսանող, Մեհմետ Ալի անունով, պիտի մտնէր իթթիհատական շրջանակներու մէջ եւ առօրեայ գրութեամբ տեղեկութիւններ պիտի հայթայթէր վրէժխնդրներուն(44):

«Նեմեսիս»-ի առաջին գործողութիւնը, ըստ ծրագրուածի, պիտի կատարուէր Թալէաթ փաշային դէմ(45): Պէտք է յայտնել սակայն, որ Թալէաթէն առաջ վրէժխնդրական արարքներ տեղի ունեցած էին: Այսպէս, 1919-ին Սողոմոն Թեհլիրեան, ինչպէս յայտնեցինք նախապէս, ահաբեկած էր մատնիչ մուխթար Յարութիւն Մկրտիչեանը: Արամ Երկանեան 1919-ին ահաբեկած էր թուրք-թաթար ղեկավար Ղասիմբեկովը, իսկ 1920-ին՝ Սարաֆովը եւ Ֆաթհալի Խան Խոյսքին(46): Արշալիր Շիրակեանը 1920-ին ահաբեկած էր մատնիչ Վահէ Իսսանը(47):

* * *

Մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչեանին «մահը Պոլսոյ հայութեան մէջ առաջ բերեց ընդհանուր ցնծութիւն(48): Սակայն Թեհլիրեանին բուն թիրախը Թալէաթն էր(49):

Թեհլիրեան կ'անցնի Փարիզ՝ Թալէաթի հետքը գտնելու նպատակով: Ապրուստը սեփական աշխատանքով հայթայթելու համար կ'օգտագործուի կ'ընէ Փարիզի մէջ(50): Փարիզի իր ընկերներէն մէկը կը տանի զինք Պոլսոյ պատրիարք Զաւէն արք. Եղիազարեանին քով, որ վերապրած էր կոտորածներէն եւ տարագրուած էր Փարիզ: «Այժմ իր տխուր, քիչ մը թեք աչքերը ակնոցների միջից վրաս յառած՝ նա օրհնեց ինձ ու ասաց:

– Այո՛, զաւակս, մատնիչ Յարութիւն Մկրտիչեանը երիցս գերազանցեց վաստակը...»(51):

Թեհլիրեան այդ տեսակցութեան ընթացքին կը խնդրէ Զաւէն պատրիարքին աջակցութիւնը՝ Թալէաթի հետքը գտնելու նպատակով: «Բոլոր միջոցները սպառել էի ու վերջին յոյսս այդ էր: Բայց այդ պահին յայտնեցին Ազգային ժողովի անդամներից ոմանք, եւ մենք ստիպուած եղանք հեռանալ»(52):

Ահա այդ միջոցին էր, որ հրահանգ կը ստանայ Միացեալ Նահանգներ, Պոսթըն, երթալու: Պոսթընի մէջ կը ծանօթանայ «Հասակագեղ, յաղթանգամ, տպաւորիչ արտաքինով եւ բարեհամբոյր Արմէն Գարոյի հետ»(53): Ամերիկայի մէջ կը պարզուի, որ այն՝ «Ինչի մասին ես երազում էի գիշեր ու ցերեկ, յայտնող արդէն կենդանի գործ էր դարձած: Արմէն Գարոյի ղեկավարութեան տակ կատարուել էր նախնական ահաբեկի աշխատանք»(54):

Պոսթընի մէջ Թեհլիրեան կ'առնէ Թալէաթի արտանկարուած լուսանկարը երեք օրինակով: Թէեւ գործի սկիզբն էր տակաւին, սակայն Թեհլիրեան ներքին հրճուանք մը կ'ապրէր, որ «գործը գտնուած է կարող մարդկանց ձեռքում եւ արդէն դրուած է շիտակ ճամբու վրայ: Բոլոր հարցերը պարզուեցին ու ճշդուեցին՝ առանց վիճաբանութեան եւ տա-

րակարծութիւններ, կարծես մի ընտանիքի անդամներ էին, որոնց մէջ ամէնից շատ կշիռ ունի մեծի խօսքը»(55):

Միացեալ Նահանգներու մէջ իր ցուցմունքները Արմէն Գարոյէն ստանալէ ետք, Թեհլիրեան կ'երթայ ժընեւ («Դրօշակ»-ի խմբագրատունը), ուր, սակայն, Թալէաթը գտնելու իր փորձերը կ'անցնին ապարդիւն: Այնուամենայնիւ, «Դրօշակ»-ի խմբագրատան շէնքի եւ գոյքերու վերահսկիչ Անտոնը իրեն կը յանձնէ նամակ մը, որուն մէջ գրուած էր, թէ՛ «Պոլսից ստացած մի նամակի շնորհիւ գտել է իր մօտ ազգականներից մէկի հետքը Պերլինում, ուր եւ մեկնում է: Պէտք է ես էլ աճապարէի, եթէ ուզում էք համալսարան մտնել...»(56): Ասիկա ուրիշ բան չէր նշանակեր, եթէ ոչ՝ գտնուած էր Թալէաթի հետքը, Պերլին:

1920 ղեկտեմբերին Թեհլիրեան կ'անցնի Գերմանիա, Պերլին, ուր գործի կազմակերպման ու հետախուզութեան համար կը գտնուէին՝ Հրաչ Փափագեանը, Շահան Նաթալին, Լիպարիտ Նազարեանցը, Վահան Զաքարեանը եւ Յաղօրը(57): Հայաստանի մէջ պատրաստուած կարգ մը տեսերիզներու ու կայքերու մէջ ակնարկութիւն կայ, որ բանաստեղծ Աւետիք Իսահակեան մաս կազմած է «Նեմեսիս»-ին: Ասիկա չի համապատասխաներ իրականութեան: Աւետիք Իսահակեանը ոչ մէկ ձեռով առնչութիւն ունի Թալէաթի ահաբեկման գործին մէջ:

Թեհլիրեան ինք եւս կը լծուի հետախուզութեան գործի: Ի վերջոյ հաւաքական ճիգերը արդիւնք կու տան: Օր մը, 1921 փետրուարի վերջերը, Պերլինի Շարլոտտենպոլք փողոցին մէջ կը հանդիպի Թալէաթին եւ կ'աշխատի նմանութիւններ գտնել իր քով եղած լուսանկարին հետ: Ստոյգ կը գիտնայ, որ այդ անձը Թալէաթն է: «Կայարանի մայթում յայտնուեց յաղթանդամ, կլոր, փքուն դէմքով, լաւ հագնուած, ձեռնափայտով մի նոր մարդ: Ողնայարս ցնցուեց, շա՛տ նման էր Թալէաթին, պակասում էին միայն թաւ պեխերը եւ ֆէսը: Գլուխը ծածկած էր կիսացրիւնտը: [...] Առջեւ կանգնած ուսանողներից մէկը աջն առաւ, համբուրեց եւ ասաց:

«Արդէն ներսն են, փաշա՛ս...»(58):

Թալէաթի բնակավայրը կը ստուգուի եւ հսկողութեան տակ կ'առնուի(59) Պերլինի Հարտենպերկ փողոցի թիւ 4 շէնք:

«Երգնկայի նահանջից ի վեր», կը յայտնէ Թեհլիրեան իր յուշերուն մէջ, «հոգեկան այնպիսի մի խռովք չէի ապրել, ինչպէս այդ գիշեր: Եւ գրեթէ համոզուած էի, որ «նոր մարդը» Թալէաթն է, բայց ընկերներս ջլատում էին այդ ներքին թելադրութիւնը՝ ստեղծելով կասկածներ: Մասամբ էլ իրաւունք ունէին նրանք: Հարիւրին հարիւր չէի կարող պնդել»(60):

Թեհլիրեան անմիջապէս կը փոխէ իր տունը եւ սենեակ մը կը վարձէ վերոյիշեալ փողոցի թիւ 4 բնակարանի շրջանին մէջ թէ՛ հետախուզութիւնը շարունակելու եւ թէ՛ գործը յաջողութեամբ գլուխ հանելու համար:

Պէտք է թափանցել Թեհլիրեանի հոգեկան աշխարհին մէջ՝ պեղելու համար, ինչ որ կայ պահուած աշխտեղծ: Հոն պիտի գտնենք փոթորկոտ հոգեվիճակ, ղղային անհամբերութիւն, յանկարծակի ցնցումներ, մեկամարդձոտութիւն, գործը հարիւր առ հարիւր գլուխ հանելու մտատանջութիւն, կասկածամտութիւն, անհամար երազներ, այս վերջիններուն ալլատեսակ մեկնաբանութիւններ, որոնք սովորաբար ձախող ելքի մը պատկերով պիտի վերջանան՝ յոռետեսութեան մէջ թաթիւնուած: Եւ այս բոլորին հետ ու բոլորէն վեր՝ մայրը, մօրը պատկերը, մօրը ներկայութիւնը:

Թալէաթը սպաննելէ չաբաթ մը առաջ Թեհլիրեան դարձեալ կը տեսնէ մայրը իր երազին մէջ: Իբր թէ ինք՝ Թեհլիրեանը, Երգնկայէն կը մեկնի Պալքաններ: Հարսերը կը պատրաստեն իր ճամբորդական պաշարը: Մայրը նստած է անշարժ, թոնիրին մօտ: Փոքրերը թարմ հաց ունին իրենց ձեռքին: Դուրսը աղջամուղջ է: «Երբ խուրճինս լեցնում են, ես առնում եմ ուսիս եւ ասում. «Մնաք բարով»: Մայրը կ'ընկերակցի իրեն:

«- Մայր, դու ո՞ւր,՝ ասում եմ:

«- Մինչեւ Սուրբ Նշան, գաւա՛կս, ուխտ ունիմ քեզ մինչեւ այնտեղ ճամբու գնելու:

«Հասնում ենք Սուրբ Նշան: Մայրս կոյրի պէս շօշափում է դէմքս, ուսերս, ձեռքերս ու մրմնջում:

«- Այսպէս մէկ-մէկ մեծացնում եմ, թեւ էք առնում, թոչնում ու ես մնում եմ չոր գլուխ:

-Տուն գնա՛,՝ ասում եմ նրան ու շարունակում ճանապարհս:

«Սուրբ Նշանից ուղիղ գծով բաւական վար՝ հորիզոնի տակ յայտնում է արեւի հրավառ սկաւառակը: Յանկարծ յետեւից լսում եմ մօրս կերկերուն կանչը: Յետ նայելով՝ տեսնում, որ նա այնտեղ դեռ կանգնած է: Դառնում եմ դէպի նա:

«- Ի՞նչ կայ, մայր:

«- Յոգնո՞ւմ ես, ասում է նա հազիւ լսելի ձայնով:

«- Ի հարկէ, չասացի՞, որ դուն յետ դառնաս»:

«Այն ժամանակ մայրս յամբօրէն քայլում է դէպի տուն: Մի քանի քայլ յետոյ նա օրօրում է գլուխը ու քայլերը արագացնում:

«-Մայր», գոչում եմ: Բայց նա այլեւս յետ չի նայում. նա գնում, գնում, վազում է ու յանկարծ չքանում...

«Առաւօտ էր, թունդ ելած ջղերս անկարող եղայ հանդարտեցնել ու մանկան պէս լաց եղայ...»(61):

Ե. Թալէաթի Ահաբեկումը

Թալէաթը ապաստանած էր Պերլին այն հաշուով, որ իր հետքը կորսնցուցած կ'ըլլայ այդ ձեռով: Միշտ յոյս ունէր, որ Թուրքիա պիտի վերադառնայ եւ վերստին երկրին իշխանութեան գլուխ պիտի անցնի: Գերմանիոյ մէջ ամբողջովին կերպարանափոխուած էր. ֆէսի փոխարէն՝ կը կրէր արեւմտեան գլխարկ, իսկ թրքական տարագի փոխարէն՝ եւրոպական հագուստ. պեխերը պզտիկցուցած էր: Անունը փոխած էր եւ եղած՝ Ալի Սալեհ պէյ:

Թեհլիրեան Թալէաթ փաշայի ահաբեկումը կատարեց 15 մարտ 1921-ին, Պերլինի Շարլոթթենպոլք փողոցին մէջ: Ան այսպէս կը նկարագրէ ահաբեկումը իր յուշերուն մէջ.

«Առաւօտը սովորականից շուտ ելայ. արեւի շողերը արդէն հասել էին դիմացի շէնքի պատուհանին: Հազիւ էի աւարտել թէյս եւ ուզում էի բազկաթոռը մօտեցնել պատուհանի եզրին, երբ յանկարծ դիմացի շէնքի պատշգամբում տեսայ Թալէաթին: Քարացայ. նա՞ էր արդեօք: Այո՛...»

«Նա մէկ-երկու քայլ առաջ անցաւ, ուշադիր գնաց մայթը՝ նախ վեր, ապա վար, ու կարծես ինչ մտքերի ծանրութեան տակ՝ գլուխը կախեց: Ըստ երեւոյթին, թեթեւ չէր կեանքը՝ գործած անպատու ոճիւրից յետոյ: Յամենայն դէպս, թէեւ անցել էր հինգ-վեց տարի, բայց վախը անբաժան էր մնացել նրանից: Իր լայն ուսերին կրում էր երկու հրապա-

րակային մահավճիռներ. Պոլսոյ պատերազմական ատեանի եւ Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան: Առաջինը նրա համար, հաւանաբար, ունէր բարոյական նշանակութիւն, փոխանակ վեր հանելու իր «ազգանուէր» մեծ գործը, հարազատ երկրի մէջ հարազատները դատաւարտում էին նրան մահուան՝ իբրեւ սովորական ոճրագործի: Բայց ժամանակը կարող էր այդ «թիւրիմացութիւնը» պարզել. ապագայ սերունդները կը հասկանային կատարած գործի արժէքը, եթէ... եթէ չլինէր ՀՅ Դաշնակցութեան դատավճիռը: Այնուամենայնիւ, չկարողացաւ այդ կուսակցութեան բոլոր ղեկավարներին բնաջնջել: Բայց ո՞վ մնաց իր ճանաչածներին: Փաստօրէն մէկ հոգի՝ արեգին Փաստրմաճեանը: Չէ՞ր յիշում արեգօք իր վերջին գրոյցը նրա հետ...

«Լծակի պէս հաստ դաստակը վեր տարաւ, ձեռքով ճակատը շփեց, ներս մտաւ: Նայեցի ժամացոյցին, 10:00 էր, Ուսլանտ գնալու իր սովորական ժամը: Զէնք առի վրաս, պատրաստ՝ դուրս գալու: Յանկարծ նա յայտնուեց դրան մօտ ու փղի պէս ծանրօրէն սկսեց վար իջնել: Երբ դուրս ելայ փողոց, դիմացի մայթով արդէն բռնել էր Ուսլանտի ուղին: Սառը դատողութիւնը ինձ ասում էր, որ այս անգամ անկարող պիտի լինի ազատուել ձեռիցս, բայց եւ յուզումը բազմալիզու աղաղակներով փոթորկում էր ինձ:

«Հասի՛ր, վագի՛ր, անցի՛ր միւս մայթը, ու շեղակի կռնակից, մէջքի՛ն, գլխի՛ն, չո՛ւտ, անցի՛ր փողոցը»□

Մայթից իջայ փողոց՝ յետեւը անցնելու համար, բայց յանկարծ մի բան յետ մղեց ինձ. հազար անգամ պարզուած բացորոշ բանը այդ պահին մէկէնսիմէկ կասկածելի թուաց. նա՞ է արեգօք...

- «Անցի՛ր դիմացը, դիմա՛ցը, դիմա՛ցը, ուղղակի ճակատի՛ն, չո՛ւտ, չո՛ւտ, չո՛ւտ, վագի՛ր»...

«Դիմացի մայթով հաւասարուեցի նրան, արագ քայլերով բաւական յառաջացայ. անցայ նոյն մայթը, ուսկից գնում էր նա: Յետ դարձայ: Մօտենում էինք իրար: Նա գալիս էր ճեմելու ձեռով՝ ձեռնափայտը անփոյթ ձօճելով: Մի կարծ տարածութիւն մնացած՝ զարմանալի անդորրութիւն համակեց էութիւնս: Հաւասարուելու վրայ Թալէաթը շեշտակի նայեց ինձ. աչքերի մէջ առկայծեց մահուան սարսուռը: Վերջին քայլը բեկուեց. մի քիչ թեքուեց, որ խուսափի, բայց գէնքը դուրս քաշելս ու գլխին պարպելս մէկ եղաւ...

«Թալէաթը հարուածից կարծես ցցուեց ու մի ակնթարթ հզօր մարմինը պրկուեց ձիւ, բայց երբեք, ապա՝ սողցուած կաղնու բռնի պէս երեսի վրայ տապալուեց թնդիւնով... Քիչ դէնը մի կիւն ճչաց ու գետին փռուեց. մի մարդ վազեց դէպի նա... Բնաւ չէի կարող երեւակայել, որ այդպիսի դիւրութեամբ գետին պիտի փռուի գազանը: Մի վայրկեան մղում ունեցայ բոլոր գնդակները պարպելու մէջքին, բայց փոխանակ կրակելու՝ ատրճանակս նետեցի: Սեւ, թանձր արիւնը վայրկեանապէս լճացաւ Թալէաթի գլխի շուրջ. կարծես ջարդուած անօթից մազուկ էր դուրս թափուում...»(62):

Թալէաթին լճացող արիւնը կարծես գիւթած էր Թեհլիրեանը, ինչպէս ինք կը պատմէ: Ամբոխը կը շրջապատէ գինք, կը խոշտանգէ, կը հարուածէ: Վրայ կը հասնի գերման ոստիկանութիւնը, որ կը ձերբակալէ գինք եւ կ'առաջնորդէ ոստիկանատուն:

Համակուած էի հոգեկան այնպիսի ներքին գոհունակութեամբ, որուն նմանը չէի ապրած երբեք, կը պատմէ Թեհլիրեան: Արճիճի պէս վրաս ծանրացած մնալուն մղձաւանջը չքացած էր յանկարծ: Ամէն բան փոխուած էր կարծես. կաշկանդուած հոգիս ազատ եւ լայնարձակ կը թուէր. էութեամբ

ձերբազատած կարծես՝ մտածումներս շրջան կ'ընէին աշխարհի ծանօթ բոլոր անկիւններուն մէջ(63):

Կայ յատկանշական մանրամասնութիւն մը, որ չէ յիշատակած Թեհլիրեան իր յուշերուն մէջ: Թալէաթը ահաբեկելէ ետք Թեհլիրեան Պերլինէն կը փոխադրուի Մ. Նահանգներ: Այն ատեն ամէն ինչ թարմ էր իր յիշողութեան մէջ: Իր մէկ ընկերոջ՝ Սեդրակ Բախտիկեանին պատմած է հետեւեալը. «Երբ Թալէաթը գետին ինկաւ, արիւնը անմիջապէս սկսաւ հոսիլ մայթին վրայ, անկէ ալ արագ կերպով՝ դէպի փողոց: Ոտքս դրի արեան առուակին վրայ եւ ետ ու առաջ քսեցի, լաւ մը կոխկոտեցի, ճգմեցի գազանին արիւնը: Չեմ գիտեր, թէ որքա՞ն տեւեց այս գործողութիւնը: Բայց եթէ ատով զբաղած չըլլայի, հաւանօրէն կրնայ փախչել եւ ազատիլ(64):

Ըստ երեւոյթին, հոգեբանական կամ բնագրական եղած է Թալէաթի արեան վրայ Թեհլիրեանի կոխկոտելու եւ ճգմելու գործողութիւնը: Արդէն պիտի չփախչէր ան, որովհետեւ Շահան Նաթալի իրեն յանձնարարած էր ահաբեկումէն ետք փախուստ չտալ եւ յանձնուիլ գերմանական իշխանութեանց, որպէսզի աշխարհով մէկ դատուէր եւ իրեն հետ դատաւարութեան ենթարկէր Թուրքիոյ ցեղասպանութեան ոճիրը(65):

Բանտին մէջ Սողոմոն Թեհլիրեանի առաջին այցելողներէն մէկը կ'ըլլայ անծանօթ հայ վարդապետ մը, որ բարձրաձայն կ'ըսէ. «Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոսի անունով կ'օրհնեմ քեզ, որ սպաննեցիր գազանը եւ լուծեցիր բոլորիս վրէժը»(66):

2. Դատաւարութիւնը եւ Անոր Արձագանգները

79 օր տեւած նախնական հարցաքննութենէ ետք, 2 յունիս 1921-ին կը սկսի Սողոմոն Թեհլիրեանի դատաւարութիւնը: Իր պաշտպան փաստաբաններն էին՝ դոկտոր Թէոտոր Նիմայեր՝ օրէնսդրութեան փրոֆեսօր Քիլի համալսարանէն, Ատոլֆ Փոն Կորտոն՝ իրաւական գաղտնի խորհրդական եւ Եոհաննէս Վերթաուէր՝ իրաւական խորհրդական:

Թեհլիրեանի համար երբեք կարեւոր չէր, թէ ի՞նչ վճիռ պիտի տար Պերլինի դատարանը, որովհետեւ ինչպէս յայտնեցինք՝ հրաշալի գոհունակութիւն մը համակած էր անոր հոգեկան աշխարհը:

Դատաւարութիւնը կը տեւէ երկու օր: Աւարտին երդուեալներու գլխաւորը՝ Օթթօ Ռայնիքէ կը կարգայ հետեւեալը.

«Պատուով եւ խղճով կը վկայեմ, որ՝

«Յանցաւո՞ր է ամբաստանեալ Սողոմոն Թեհլիրեանը 1921-ի մարտ 15-ին Շարլոթթենպուրկի մէջ դիտաւորեալ կերպով մարդ մը՝ Թալէաթ փաշան՝ սպաննած ըլլալուն համար:

«Ո՛չ»:

«Օթթօ Ռայնիքէ, երդուեալներու գլխաւոր:

«(Մեծ շարժում սրահին մէջ եւ ծափահարութիւններ:

«Նախագահ.- Ես կը ստորագրեմ որոշումը եւ կը խնդրեմ պ. քարտուղարէն՝ նոյնը ընել եւ հրապարակել զայն:

«Քարտուղարը կը կարգայ որոշումը, որ կը թարգմանուի ամբաստանեալին:

«Նախագահ.- Այժմ կը տրուի հետեւեալ դատավճիռը.

««Ամբաստանեալը անպարտ կ'արձակուի պետական սնտուկին հաշուոյն»»:

«(Նոր շարժում եւ ծափահարութիւններ):

««Համաձայն երգութեաներու որոշումին՝ ամբաստանեալը յանցաւոր է՝ իր վրայ իբրեւ մեղադրանք ծանրացող պատժելի արարքին համար»»:

«Յետոյ կը ծանուցուի հետեւեալ որոշումը.

««Բանտարկութեան հրամանը ամբաստանեալին նկատմամբ կը ջնջուի»»:

«Պաշտպան փաստաբանները, իր հայրենակիցները եւ ներկայ հասարակութիւնը կը շնորհաւորեն ամբաստանեալը» (67):

* * *

Թալէաթի սպանութիւնն ու Թեհլիրեանի դատավարութիւնը ունի բազմաթիւ նշանակութիւններ թէ՛ ներքին եւ թէ՛ արտաքին գետնի վրայ:

Առաջին. Թեհլիրեանի ահաբեկումը եւ դատավարութեան արձագանքները կայծակնային արագութեամբ տարածուեցան հայ ժողովուրդին մէջ, որ ցնծութեան մէջ էր: Թեհլիրեանի վրէժխնդրական արարքը հանդարտեցուց հայութեան հոգեկան տառապանքը: 1915-ի հայ նահատակներուն ածիւնները հանգիստ առին, իսկ Յեղասպանութենէն ճողողարածներուն հոգիներուն վրայ զով հով մը փչեց: Մղկտացող սրտերը հանգստացան, ազատ շունչ առին, դէմքերը պայծառացան: Հայ ժողովուրդը իր ներաշխարհի խորերէն երկար օ՛խ մը քաշեց, Ֆրէժօյտեան հաւաքական քաթարսիս մը արտաշնչեց: Դիւցազնատիպ հերոսին միակ փամփուշտը հանդարտեցուց կիրքերը եւ վերականգնեց հայու արժանապատուութիւնը:

Թեհլիրեանի անպարտ արձակուիլը աւելի հմայք ստեղծեց հայութեան մէջ իրեն նկատմամբ. աւելի անմահացաւ ան հայ ժողովուրդի աչքին: Իրաւամբ, ան եղաւ խորհրդանիշը հայկական վրէժխնդրութեան՝ «Հայ Նեմեսիս»-ին:

Երկրորդ. Թալէաթի ահաբեկումին չափ եւ աւելի անմահացաւ մեծ աղմուկ հանեց Թեհլիրեանի դատավարութիւնը: Կ'ըսեն, որ ամբողջ Պերլինը եւ Եւրոպան այդ օրերուն, կ'ապրէին ու կը շնչէին այդ դատավարութեամբ, թէ՛ շատ քիչ անգամ գերման մայրաքաղաքը եւ եւրոպական մայրաքաղաքները այդքան բուռն հետաքրքրութեամբ եւ հոգեկան այդքան սուր լարումով հետեւած են որեւէ դէպքի:

Բոլոր նկատառումներէն վեր, Սոդոմոն Թեհլիրեանի վրէժխնդրական արարքը քաղաքական նշանակութիւն ունի: Եւ՝ «գեղար է խորաչափել քաղաքական կշիռը այն գնդակին, որ [...] Թեհլիրեանի ձեռքով պարպուեցաւ Թալէաթի վրայ: [...] Հսկայ մայրաքաղաքը զգում էր կարծես, որ դատասարհում դատուում էր ոչ թէ մի պարզ հայ, այլ դատուում էր համայն մարդկութիւնը, որ անպատիժ ձգեց մի անմեղ ժողովրդի նկատմամբ գործադրուած ապրիլեան անօրինակ եղեռնը» (68):

Թեհլիրեանի արարքը չէր կրնար քաղաքական չըլլալ, մանաւանդ երբ նկատի կ'առնենք դատավարութեան ամբողջ ընթացքը:

Գերմանական դատարանը շատ աշխատեցաւ, որ քաղաքական բնոյթ չստանայ դատավարութիւնը: Թեհլիրեանի

պաշտպան փաստաբան Նիմայեր տեղ մը կ'ըսէ. «Պ. Նախագահը դատավարութեան առաջին օրը ըսաւ, թէ մենք քննելու չենք այս դէպքը դատական ընթացիկ հարցերէ տարբեր ձեւով: Ուրեմն այս դատավարութիւնը քաղաքական դատավարութիւն մը պիտի չդառնայ: [...] Ես կը կարծեմ, որ մենք կրցանք գործնական մնալ: Եթէ դուք ծանօթանայիք այն ստուար նիւթին, որ մենք կրնայինք ներկայացնել ձեզի, այն ատեն կու տայիք մեզի ամենախղճամիտ ինքնասահմանափակման վկայականը» (69):

Ինչ ալ ըլլայ սակայն, դատավարութեան ընթացքին եղած ելոյթները եւ Յեղասպանութեան հրապարակումները չէին կրնար քաղաքական չգարձնել դատավարութիւնը: Այսպէս. պաշտպան Ատոլֆ Ֆոն Կորտոն կը յայտարարէ՝ ի շարս այլ բաներու. «Թեհլիրեանը, ինչպէս իր բոլոր ցեղակիցները, համոզուած էր, որ Թալէաթն է բոլոր սարսափներուն հեղինակը. եւ դուք ցոյց տուիք, որ կը հաւատաք ատոր: [...] Բաւական է այն պարզ ու անփիճելի իրողութիւնը, որ քանի մը ամսուան ընթացքին 1.800.000 հայերէ 1. 400.000-ը տեղահանուած են, եւ այդ վերջիններէն մէկ միլիոնը՝ սպաննուած: [...] Խնդրեմ՝ դուք ինքներդ կը խորհիք, հնարաւոր է ատիկա առանց համակարգեալ դեկավարութեան՝ վերէն: Իրապէս թուրք կառավարութիւնը այնքան անզօր էր, որ ի վիճակի չըլլար այդ աղէտին դէմ միջոցներ ձեռք առնելու...» (70):

Այլ պաշտպան մը. Եոհաննէս Վերթաուէր կը հաստատէր, այլ բաներու կարգին. «Մէկ միլիոն սպաննուածներու, ամբողջ ժողովուրդի մը վրիժառուն է, որ կանգնած է այդ ժողովուրդի բնաջնջման պատասխանատու անձին, բոլոր տանջանքներուն հեղինակին դիմաց: [...] Ան, այսպէս, վար կ'իջնէ, ներկայացնելու համար արդարութեան ոգին ընդդէմ բռնի ուժի սկզբունքին: Ան վար կ'իջնէ, ան՝ ներկայացուցիչը մարդկութեան ընդդէմ հակամարդկայնութեան, ներկայացուցիչը արեւային իրաւունքին ընդդէմ խաւար անիրաւութեան: Ան կու գայ իբրեւ ներկայացուցիչը ճշունածներուն՝ ընդդէմ ճշողներու հաւաքական ներկայացուցիչին: Ան կու գայ յանուն մէկ միլիոն սպաննուածներու ընդդէմ մէկուն, որ ուրիշներու հետ միասին այդ ոճիրներուն բեռը կը կրէ» (71):

Բոլոր ելոյթներուն մէջ ամէնէն տպաւորիչը գերմանացի արեւելագէտ եւ հոգեւորական Եոհան Լեփսիուսինն էր, որ մանրամասն, ընդարձակ եւ բացառիկ վկայութիւն մը տուաւ իթթիհատականներու կողմէ կազմակերպուած հայկական ջարդերու մասին: Լեփսիուս ջարդերու ատեն արդէն հրատարակած էր «Գաղտնի տեղեկագիր Հայաստանի ջարդերուն» աշխատիքները: Աւելի ուշ ան հրատարակեց «Գերմանիան եւ Հայաստանը» գործը, որուն նիւթերը կը կազմեն Գերմանիոյ արտաքին գործերու նախարարութեան փաստերը: Լեփսիուսի ելոյթը ցնցիչ տպաւորութիւն ձգեց դատաւորին եւ փաստաբաններուն վրայ, որոնք անտեղեակ էին ջարդերուն: Ան կ'ըսէր.

«Տեղահանութիւնը, ընդհանուր աքսորը, որ արդէն 1915 ապրիլին որոշուած էր, կը վերաբերէր Թուրքիոյ ամբողջ հայ ժողովրդեան [...] Թուրքիոյ բնակչութեան մէջ կար պատեւազմէն առաջ՝ 1.850.000 հայ: [...] Մօտաւորապէս 1.400.000 հայ տեղահան եղած են: Ի՞նչ կը նշանակէ այս միջոցառումը: Թալէաթի կողմէ ստորագրուած հրամանագրի մը մէջ կը գտնուի սա խօսքը. «Աքսորավայրն է Ոչնչութիւն»: Համաձայն այս հրամանագրին, արեւելեան Անատոլիոյ նահանգներէն դէպի հարաւ տեղահան եղող ամբողջ բնակչութեան միայն 10 առ հարիւրը աքսորավայր պիտի հասնէր. մնացած 90 առ հարիւրը ճամբան արդէն պիտի սպաննուի, բացի ոստիկաններէն եւ քրեւորներէն առեւանգուած կիներէն

ու աղջիկներէն՝ մնացածը անօթութենէ եւ ուժասպառութեանէ պիտի մեռնէին»(72):

Գերմանական դատարանը ոչ միայն քաղաքական բնոյթ չուզեց տալ դատավարութեան, այլեւ աշխատեցաւ կարճի կապել զայն: Խորքին մէջ այս երեւոյթը կը նպատակադրէր մեղմացնել մեղսակցութիւնը գերմանական պետութեան եւ գերմանացի բարձրաստիճան գինուորականներուն ու դիւանագէտներուն, որոնք օժանդակեցին եւ նոյնիսկ որոշ չափով ծրագրեցին հայկական ջարդերը: Այսպէս, Թեհլիրեանի դատավարութեան վկայութեան չկանչուեցան Թուրքիոյ մէջ գերմանացի դեսպան Ֆոն Վանկենհայմը եւ զօրավար Ֆոն Տեր Գոլցը, որ քսան տարի մարզած էր թրքական բանակը. ան մէկն էր հայերու տեղահանման գաղափարը յղացողներէն, որ իր ծառայութեան համար «փաշա» տիտղոսը ստացաւ: Դատարանը հրաժարեցաւ զանոնք վկայութեան կանչելէ, որովհետեւ երկուքին մեղսակցութիւնը շատ բացայայտ էր հայկական ջարդերուն մէջ: «Հակառակ Թեհլիրեանի դատավարութեան ընթացքին կատարուած պնդումներով՝ գերմանական ոստիկանութիւնը Պերլինի մէջ իսկապէս կը հովանաւորէր ու կը պաշտպանէր թուրք ոճրագործները, մինչ գերմանական դատավարութիւնը մերժած էր անոնց արտայանձնումը՝ յայտարարելով, որ «ինք չի հաւատար, որ Թալէաթ փաշա գիտակցօրէն քաջալերած ըլլայ ծանօթ բարբարոսութիւնները», բան մը, որ սակայն նոյն գերմանական դատավարութիւնը շատ մօտէն գիտէր՝ շնորհիւ իր գեսպանին եւ հիւպատոսներու տեղեկագիրներուն»(73):

Ցեղասպանութեան մէջ գերմանացիներու մեղսակցութեան սքանչելի վկայութիւն մըն է պաշտպան փաստաբան Նիմայեիի հետեւեալ արտայայտութիւնը. «Պատերազմի ատեն Գերմանիոյ պատերազմական եւ ուրիշ հաստատութիւնները հոս՝ երկրին մէջ եւ դուրսը լուծութեան մատնեցին եւ քողարկեցին հայկական սարսափները այնպիսի՝ եղանակով մը, որ կը հասնէր ներքի սահմանի վերջին գծին: Անշուշտ գերմանացիները ջանացին մինչեւ որոշ աստիճան՝ դադարեցնել սարսափները: Բայց թուրք ժողովուրդը ըսաւ ինքնիրեն. «Անհնարին է, որ այս բոլորը տեղի ունենան առանց գերմանացիներու կամքին: Չէ՞ որ գերմանացիները զօրաւոր են»: Ուրեմն մենք՝ գերմանացիներս Արեւելքի եւ ամբողջ աշխարհին մէջ թուրքերու հետ մէկտեղ պատասխանատու դարձած ենք հայկական սարսափներուն համար: Մեծ գրականութիւն մը կայ Ամերիկայի, Ֆրանսայի եւ Արեւելքի մէջ, որ նպատակ ունի ցուցնելու, թէ գերմանացիները իրական թալէաթներ եղած են Թուրքիոյ մէջ»(74):

Երրորդ. Թեհլիրեանի վրէժխնդրական արարքը քարոզչական մեծ անդրադարձ ունեցաւ թէ՛ ներքին՝ հայկական եւ թէ՛ արտաքին մակարդակներու վրայ: Առանց չափազանցութեան, ինչպէս յայտնեցինք նախապէս, ամբողջ եւրոպան, նոյնիսկ աշխարհը, հեւիհեւ հետեւեցան Թեհլիրեանի ահաբեկման եւ դատավարութեան: Գերմանական, անգլիական, ամերիկեան եւ ֆրանսական թերթերը բազմաթիւ յօդուածներ հրատարակեցին հայկական ջարդերուն եւ հայկական հարցին մասին: Գաղափար մը տալու համար այս քարոզչութեան մասին, գերմանական «Die Zukunft» երկշաբաթաթերթի յօդուածագիր՝ Մաքսի-միլիան Հարտէն, ի շարս այլ բաներու, հետեւեալը կը գրէր. «Թալէաթը նախ որպէս ներքին գործոց նախարար ու ապա իբրեւ մեծ վեզիր գլխաւոր մեղաւորն է: Չնայելով, որ նա ուրանում էր, բայց նրա մեղսակցութիւնը ապացուցուած է իր իսկ հայրենակիցների համոզմամբ: Ուսանող Թեհլիրեանը որոնեց եւ դուրս բերեց այդ վախկոտ հրէշի թաքստոցը եւ օրը ցերեկով Պերլինի փողոցնե-

րում գնդակահարեց իր ծնողների եւ ազգի սպաննիչին: Վրէժը իմն է, ասում է Տէրը, եւ արգիլում է իր նմանի սպանութիւնը: Ո՛վ բարեպաշտներ, արդեօք հայ քրիստոնեայի ձեռքը Աստուծոյ գէնքը չէ՞ր, իր բարձր կամքը չէ՞ր արդեօք, որ վրիժառուի միտքը լուսաւորեց եւ նրան եւրոպայի աղտոտ խառնափնդորութեան միջով անզգամ չարագործութեան հետքի վրայ առաջնորդեց՝ աւելի իմաստուն կերպով, քան զօրավարները արին այդ, իրենց կուրօրէն հպատակուող զօրքերի միջոցով»(75):

Բնականաբար թրքական մամուլը վերապահ գտնուեցաւ Թալէաթի ահաբեկման գործին: Այնուամենայնիւ գտնուեցան քանի մը թրքական թերթեր, որոնք քաջութիւնը ունեցան հարազատօրէն ներկայացնելու Թալէաթի անձնաւորութիւնն ու նկարագիրը: Անոնցմէ մէկն է թուրք նշանաւոր գրագէտ ձենապ Շեհապէտտինի «Գիշատիչ թռչուններ» խորագրեալ յօդուածը, որ լոյս տեսաւ «Փէյլաթ Սապահ» թերթին մէջ: Երկար մէջբերում մը կը կատարենք այս յօդուածէն, որովհետեւ լաւագոյն կը բնութագրէ անոր գիմագիծը.

«Թալէաթ կատաղի փառամոլ մըն էր, երեսփոխանութիւնը չգոհացուց իր մեծամոլութիւնը, անբաւական եղաւ նաեւ նախարարութիւնը, թերեւս մեծ եպարքոսութիւնն ալ արհամարհեց: [...]

«Անոր իտէալն էր «երեւալ», երեւալ, միշտ երեւալ, միշտ քիչ մը աւելի բարձրանալով՝ երեւալ: Եւ օրին մէկը զայն մեր գլխուն վրայ տեսանք: Այս ստորածինին մեկնակէտէն մինչեւ հասած գիրքը ուղղահայեաց գիծ մը միայն կայ, հակառակ ասոր՝ դեռ չէր յագեցած բարձրանալէ: [...]

«Կը նախընտրէր, որ պետութիւնը իր ձեռքին մէջ մեռնէր, քան թէ բարգաւաճէր ուրիշներու ձեռքին մէջ [...]

«Թալէաթ ունէր սատանայական գոռոզութիւն մը, որ կը ջանար պարտկուիլ խորամանկութեան մտերմիկ ձեւերու մէջ: Քաղաքական պարտութեան մը հաւանականութիւնը անոր գոռոզութեան համար անհանդուրժելի հեռանկար մըն էր: Եւ սակայն կը զգար, որ ամէն քայլ գինքը կը մօտեցնէր այս հաւանականութեան: Ան կը գիտակցէր, որ այս յափշտակուած փառքի ճամբան ուշ՝ կանուխ պիտի յանգի անկման եւ քայքայման...»(76):

Չորրորդ. Թալէաթի ահաբեկման որոշումը տրուած էր, ինչպէս յայտնեցինք, չէ՞ր Թ. Ընդհանուր ժողովին կողմէ: Ահաբեկումէն ետք Հայ յեղափոխական դաշնակցութիւնը որեւէ ձեւով չստանձնեց արարքին պատասխանատուութիւնը: Տասնապետեան կը հաստատէ, որ՝ «հասկնալի պատճառներով նման որոշում մը պիտի չհրատարակուէր Թ. Ընդհանուր ժողովի որոշումներու գրքովին մէջ, բայց Ս. Թեհլիրեանի, Մ. Թորլաքեանի եւ Ա. Շիրակեանի յուշագրութիւնները կը փարատեն ամէն կասկած՝ եղեռնի պատասխանատուներու ահաբեկումներուն կազմակերպուածութեան մասին»: Մինչեւ 1956, նման նիւթեր չէին հրատարակուած, ոչ ալ, ինչպէս Վ. Նաւասարդեան կը հաստատէր 1956-ին «Թալէաթի ահաբեկման շուրջ Դաշնակցութեան կողմէ որեւէ պաշտօնական յայտարարութիւն էր եղած»(77): Նաւասարդեան կը յայտնէ դարձեալ, որ Սոդոմոն Թեհլիրեանի յուշերը Թալէաթի սպանութեան լրիւ պատմութիւնը չեն: «Ապրիլեան Մեծ եղեռնի գալիք պատմիչը Թալէաթի սպանութիւնը իր բոլոր ծալքերով ներկայացնելու համար առատ նիւթ պիտի գտնի նաեւ չէ՞ր դիւանի մէջ»(78):

Թալէաթի ահաբեկումը կազմակերպուեցաւ բացառիկ բժախնդրութեամբ: Հետախուզական հետապնդումները կատարուեցան հրաշալի գաղտնապահութեամբ եւ ահաբեկումը գործադրուեցաւ անթերի կերպով:

Ը. Թեհլիրեանի Կեանքը Մինչեւ Մահ (1960)

Միացեալ Նահանգներէն ետք Թեհլիրեան կը փոխադրուի Սերպիա, ուր կը գտնուէին հայրը, հօրեղբայրները եւ եղբայրները: Կը պսակուի Անահիտ Թաթիկեանին հետ եւ բնակութիւն կը հաստատէ Պելկրատի Վալիւօ գիւղաքաղաքի Դալմատիոսկա փողոցի թիւ 78 տունը: Կնոջ հետ կը բանայ սուրճի սեփական խանութ մը: Այր ու կին սքանչելիօրէն կը վարեն իրենց գործը մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի աւարտը: Պելկրատի մէջ աշխուժ գործունէութիւն կը ծաւալէ ՀՅԴ Պալքանեան կեդրոնական կոմիտէութեան կազմին մէջ (92):

Հ. Գինոյեան ուշագրաւ դրուագներ գրի առած է Թեհլիրեանի կեանքէն՝ ուղղակի լսելով իրմէ (93): Թեհլիրեանի պատմելով՝ 1927-28 տարիներուն Եռլկոսլաւի լաւ յարաբերութեան մէջ կը գտնուէր Թուրքիոյ հետ: Օր մը կը հաղորդուի, որ Թուրքիոյ վարչապետ Իսմէթ Ինժօնիւ Պելկրատ պիտի այցելէ: Սակայն թուրք ապահովութեան մարդիկ եռլկոսլաւ պատասխանատուներուն կը յայտնեն, որ Պելկրատի մէջ կը գտնուի Թալէաթի ահաբեկիչը՝ Սողոմոն Թեհլիրեան: Պելկրատի ոստիկանապետը, առ ի զգուշութիւն, կ'որոշէ հսկողութեան տակ պահել մայրաքաղաքի բոլոր հայերը: Առ այդ, իր քով կը հրաւիրէ Պելկրատի Հայ ազգային խորհուրդի ատենապետը, որուն կը յայտնէ իր որոշումը եւ կը գանգատի, որ՝ «Թեհլիրեանը ձեր մէջ է, եւ ինք լուր չունի»: Իր կարգին, ատենապետը կը յայտնէ, թէ ինք Սողոմոն Թեհլիրեան անունով հայ մը չի ճանչար Պելկրատի մէջ: Արդարեւ, Սողոմոն Թեհլիրեան մինչեւ վերջ կը ճանչցուէր անցադարային Սարօ Մելիքեան անունով, որովհետեւ լաւ գիտէր, որ թրքական իշխանութիւնները կրնան օր մը բռնել զինք:

Ոստիկանապետին եւ ատենապետին միջեւ խօսակցութիւնը տեղի կ'ունենար այն պահուն, երբ Սողոմոն Թեհլիրեան գործով կը բացակայէր Պելկրատէն: Երբ Պելկրատ կը հասնի Թեհլիրեան, իր կինն ու Ազգային խորհուրդի ատենապետը կը տեղեկացնեն զինք ոստիկանապետին կարգադրութիւնը, որով պիտի բանտարկէր բոլոր հայերը Ինժօնիւի այցելութեան օրերուն, իրենց վախը կը յայտնեն եւ կը զգուշացնեն զինք, որ տունէն դուրս չելլէ: «Իսկ ես,» կը պատմէ Թեհլիրեան, «քիչ մը նեղուած՝ ըսի կնոջս, որ պէտք էր ոստիկանապետին յայտնէի իմ ինքնութիւնս: Կինս պատասխանեց. «Վախցայ, որովհետեւ թուրքերը կրնան պահանջել քեզ, եւ եռլկոսլաւները կը յանձնեն թերեւս, ո՞վ կրնայ փրկել քեզ անոնց ձեռքէն»:

Քիչ մը հանգստանալէ ետք, Թեհլիրեան առանց կնոջը բան մը յայտնելու՝ կ'երթայ ոստիկանատուն եւ կը ներկայանայ ոստիկանապետին: Այս վերջինը, թթուած երեսով, աթոռ մը կը հրամայէ Թեհլիրեանին եւ կ'ըսէ.

«Սողոմոն Թեհլիրեանը մեր քաղաքը կ'ապրի եղբր, եւ ես լուր չունիմ: Եթէ պատահի, որ ան փորձանք մը բերէ Թուրքիոյ վարչապետի գլխուն, վա՛յ ինծի: Մեռած օրս է: Ես ի՞նչ ոստիկանապետ եմ, որ լուր չունիմ անոր աշտեղ ներկայութեան»:

Թեհլիրեան ոտքի կ'ելլէ եւ գլուխը բարձր բռնած կը յայտարարէ. «Ձեր դէմ կեցած՝ ձեզի հետ խօսողը Սողոմոն Թեհլիրեանն է»:

Ոստիկանապետը կարծես քարացած՝ Թեհլիրեանին կը նայի, ապա ոտքի կ'ելլէ, ձեռքը կ'երկարէ եւ Թեհլիրեանին մօտենալով՝ վիզը կը փաթթուի եւ կը սկսի համբուրել: Ան կ'ըսէ.

«Ես քեզի մինչեւ հիմա Մելիքեան անունով կը ճանչնայի, ինչո՞ւ ինձմէ գաղտնի կը պահէիր ինքնութիւնդ,» ապա,

կը շեշտէ. «դուն պիտի չբանտարկուիս միւս հայերուն նման, այլ ազատ ես եւ պիտի գաս ճիշդ այն ճամբուն բազմութեան առաջին շարքին, ուրկէ պիտի տեսնես թշնամիդ մօտէն: Սա՛կայն խօսք տուր, որ... չար գործ պիտի չտեսնես»:

«Պատուոյ խօսք տուի»:

«Երբ յաջորդ օրը Ինժօնիւի թափօրը կ'անցնէր, ես հոն էի, առաջին շարքին, եւ տեսայ ոստիկանապետը, որ, վիզը ծռած ինծի կը նայէր: Ժպիտով բարեւեցի զինք եւ ձեռքերս խաչա՝ ձեռքի վստահութիւն ներշնչելու համար»:

Թեհլիրեան յաջորդ օրը կրկին կ'երթայ ոստիկանապետին, որ դարձեալ ճակատը համբուրելով՝ կ'ըսէ.

«Ես յարգանք ունիմ հերոսներու հանդէպ: Դուն ազգիդ վրէժը լուծեցիր: Երանի՜ շատ Սողոմոններ գտնուէին մեր մէջ: Մենք ալ ժամանակին շատ տառապեցանք թուրքերու լուծին տակ»:

Թեհլիրեանին եւ Պելկրատի ոստիկանապետին միջեւ բարեկամութիւնը կը շարունակուի մինչեւ Բ. Աշխարհամարտի աւարտը, երբ Թեհլիրեան հարկադրաբար դուրս ելաւ Եռլկոսլաւիայէն: Բարեկամութիւն մը, որմէ օգտուեցաւ ամբողջ պելկրատահայութիւնը:

Այս դրուագին մէկ այլ տարբերակը կը պատմէ Բաբգէն Սիմոնեան, որ Հայաստանի մէջ Սերպիոյ պատուոյ հիւպատոս է: Սիմոնեան 1980-ական թուականներուն եօթը տարի եղած է Սերպիա եւ քանիցս առիթը ունեցած է այցելելու Վալիւօ գիւղաքաղաքը, ուր կ'ապրէին Թեհլիրեանները: 1988-ին ան տեսակցած է Թեհլիրեանի անդրանիկ որդիին՝ Շահէնին հետ, որ հարուստ դրուագներ պատմած է իր հօրը մասին:

Շահէնին պատմելով՝ 1937-ին, Բ. Աշխարհամարտէն առաջ, Թուրքիոյ ապահովութեան մարմինները կը դիմեն Եռլկոսլաւիոյ իշխանութիւններուն եւ կը յայտնեն, որ Պելկրատի մէջ բնակութիւն հաստատած է Թալէաթի ահաբեկիչը՝ Սողոմոն Թեհլիրեան: Ի պատասխան Թուրքիոյ պահանջներուն՝ Եռլկոսլաւիոյ ոստիկանութիւնը կը յայտնէ, որ երկրին մէջ Թեհլիրեան ազգանունով քաղաքացի չկայ: Ինչպէս յայտնեցինք, Թեհլիրեանը ծանօթ էր Սարօ Մելիքեան անունով:

Ըստ Շահէն Թեհլիրեանին, հայրը լաւ որսորդ էր, եւ Եռլկոսլաւիոյ մէջ կար որսորդական միութիւն մը, որուն անդամագրուած էին այլազան ասպարէզներու մարդիկ: Անոր անդամ էր նաեւ Պելկրատի ոստիկանապետը, որ լաւ յարաբերութիւն ունէր Սողոմոն Թեհլիրեանին հետ եւ կը յարգէր զայն: Օր մը ոստիկանապետը իր մօտ կը կանչէ Սողոմոն Թեհլիրեանը: Հանդիպման ընթացքին ոստիկանապետը հարց կու տայ, թէ կը ճանչնա՞ր արդեօք Սողոմոն Թեհլիրեան անունով մարդ մը: Հայրս համարձակ անձնաւորութիւն էր, կը պատմէ Շահէն Թեհլիրեան, պահելու եւ առաւել եւս կորսնցնելու ոչինչ ունէր: Կը պատասխանէ, որ Թեհլիրեանը ինքն է եւ ոստիկանապետին կը պատմէ ամբողջ ճշմարտութիւնը Հայոց ցեղասպանութեան մասին: Ոստիկանապետը շփոթի կը մատնուի, ուշի-ուշով մտիկ կ'ընէ Սողոմոնին խօսքերը, ապա բարեկամաբար կը յորդորէ զգուշանալ եւ որքան հնարաւոր է հեռու մնալ հանրութեան աչքէն, գէթ՝ ժամանակաւորապէս, քանի դեռ խառնիրխուռն եւ վտանգաւոր օրեր են:

Թէեւ երկու դրուագները նոյնը չեն ժամանակի եւ շարժառիթներու իմաստով, սակայն անոնց ոգին նոյնն է: Անոնք դրսեւորումն են Թեհլիրեանի խիզախութեան, յանդգնութեան, համարձակութեան եւ ինքնապատահութեան:

Ծանոթագրություններ

- 1.- Գր. Ամիրեան, «Սողոմոն Թեհլիրեան», «Հայրենիք» ամսագիր, ԼԹ. տարի, 7 յուլիս 1962, էջ 12:
- 2.- Աստղիկ Յակոբեան, «Ինչո՞ւ Թեհլիրեան եւ ոչ Թեհլերեան», panarmenian.net, 15 մարտ 2016:
- 3.- «Թեհլիրեաններն ու անոնց պայքարը», «Ազգակ» օրաթերթ, 24 մայիս 2008, էջ 6:
- 4.- Նոյն տեղ: Տեսնել նաեւ Սողոմոն Թեհլիրեան, «Իմ առաջին ոխը թուրքերուն դէմ», «Հայրենիք» ամսագիր, Խ. տարի, թիւ 5 մայիս 1962, էջ 1-6, թիւ 6, էջ 7-14 եւ թիւ 7-8, էջ 47-53:
- 5.- Ն. Պ., «Հայկական վրիժառուների սրբալույս դէմքը», «Ազատ օր» օրաթերթ, 2 ապրիլ 2013, էջ 2:
- 6.- Աստղիկ Յակոբեան, անդ.:
- 7.- Նոյն տեղ:
- 8.- «Թեհլիրեաններն ու անոնց պայքարը» անդ.:
- 9.- Աստղիկ Յակոբեան, անդ.:
- 10.- Վահան Մինախորեան, «Սողոմոն Թեհլիրեան. վերջի-շուժներ (Թալէաթի ահաբեկումը)», Բ. տպագրութիւն, մատենաշար «Յոսաբեր», թիւ 57. Գահիրէ, տպ. «Յոսաբեր», 1956, էջ 62: Նաեւ՝ Գոհար Խանումեան, «Սողոմոն Թեհլիրեան-120», ՀՀ Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիա, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի կայք:
- 11.- Մինախորեան, նոյն տեղ, էջ 70:
- 12.- Նոյն տեղ, էջ 71-73:
- 13.- Նոյն տեղ, էջ 74-75:
- 14.- Նոյն տեղ, էջ 75-76:
- 15.- Նոյն տեղ, էջ 78-79:
- 16.- Նոյն տեղ, էջ 79:
- 17.- Նոյն տեղ, էջ 83:
- 18.- Նոյն տեղ, էջ 88:
- 19.- Նոյն տեղ, էջ 91-92:
- 20.- Նոյն տեղ, էջ 92-93:
- 21.- Նոյն տեղ, էջ 94:
- 22.- Նոյն տեղ:
- 23.- Նոյն տեղ, էջ 94-95:
- 24.- Խանումեան, անդ.:
- 25.- Մինախորեան, անդ., էջ 164:
- 26.- Նոյն տեղ, էջ 176-177:
- 27.- Նոյն տեղ, էջ 188:
- 28.- Նոյն տեղ, էջ 205:
- 29.- Նոյն տեղ:
- 30.- Նոյն տեղ, էջ 206:
- 31.- Նոյն տեղ, էջ 205:
- 32.- Ուիլքինսոնի արեւմտահայերէն բաժին:
- 33.- Սեդրակ Բախտիկեան, «Սողոմոնը», «Հայրենիք» ամսագիր, ԼԸ. տարի, թիւ 8, օգոստոս 1960, էջ 83:
- 34.- Ստեփան Ալաջալեան, «Նախաբանի փոխարէն» «Սողոմոն Թեհլիրեանի դատաւարութիւնը (սղագրութիւն)», երեւան, «Արեւազուն», 1990, էջ 3-4:
- 35.- Գ. Լազեան «Հայաստան եւ Հայ դատը ըստ դաշնագրերուն», Գահիրէ, տպարան «Յոսաբեր», 1942, էջ 117-118:
- 36.- Թեհլիրեան արդարահատույցը», խմբ. Յարութիւն Քիւրքճեան, հրատարակութիւն ՀՅ Դաշնակցութեան, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1981, էջ 173:
- 37.- Ալաջալեան, անդ., էջ 4:
- 38.- Խանումեան, անդ.:
- 39.- Հրաչ Տասնապետեան, «ՀՅ Դաշնակցութիւնը իր կազմութենէն մինչեւ Ժ. Ընդհանուր ժողով (1890-1924)», հրա-

- տարակութիւն ՀՅ Դաշնակցութեան, Աթէնք, «Դրօշակ»-ի տպարան, 1988, էջ 162, 171-172: Նաեւ՝ Յակոբ Մանճիկեան, Քնար Մանճիկեան, Վրէժ-Արմէն Արթինեան եւ Համօ Ապտալեան (խմբ.):
- «Յուշամատեան Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան ալբոմ-ատլաս», Բ. հատոր, հրատարակութիւն Հայ յեղափոխական դաշնակցութեան Արեւմտեան Ամերիկայի Կեդրոնական կոմիտէի, Կլենտէյլ, «Նեքսթ տէյ քալըր փրինթինկ», 2001, էջ 214-217:
- 40.- Երուանդ Փամպուքեան (խմբ.), «Մեծ եղեռնի առաջին վաւերագրողը Շաւարշ Միսաքեան», «Խաչիկ Պապիկեան հրատարակչական հիմնադրամ», թիւ 9, Անթիլիաս, տպարան կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2017:
- 41.- Միսաք Թորլաքեան, «Օրերուս հետ», Գ. հրատարակութիւն, Պէյրութ: Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 2001, էջ 244-314:
- 42.- Ամիրեան, անդ., էջ 13-14:
- 43.- Տասնապետեան, անդ., էջ 162:
- 44.- Արշաւիր Շիրակեան, «Կտակն էր նահատակներուն», Բ. տպագրութիւն, Պէյրութ, Համազգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, 1986, էջ 280-284: Տեսնել նաեւ Կարօ Գէորգեան, «Ամէնուն տարեգիրքը», Լ. տարի, 1961: Պէյրութ, տպարան «Մշակ», 1961, էջ 263-269 եւ էջ 591-592:
- 45.- Տասնապետեան, անդ., էջ 162:
- 46.- Արամ Երկանեան, «Գիրք մատուցման եւ հատուցման», Պէյրութ, տպարան «Օնիպար», 1954:
- 47.- Շիրակեան, անդ., էջ 207:
- 48.- Մինախորեան, անդ., էջ 218-219:
- 49.- Նոյն տեղ, էջ 218-219:
- 50.- Նոյն տեղ, էջ 225-226: Նաեւ՝ Գէորգեան, անդ., էջ 590:
- 51.- Մինախորեան, անդ., էջ 212:
- 52.- Նոյն տեղ:
- 53.- Նոյն տեղ, էջ 237:
- 54.- Նոյն տեղ, էջ 236-237:
- 55.- Նոյն տեղ, էջ 240:
- 56.- Նոյն տեղ, էջ 251:
- 57.- Տասնապետեան, անդ., էջ 163:
- 58.- Մինախորեան, անդ., էջ 574:
- 59.- Տասնապետեան, անդ., էջ 163:
- 60.- Մինախորեան, անդ., էջ 276:
- 61.- Նոյն տեղ, էջ 302-303:
- 62.- Նոյն տեղ, էջ 306-308
- 63.- Նոյն տեղ, էջ 310
- 64.- Բախտիկեան, անդ., էջ 87:
- 65.- Ն. Պ., անդ., էջ 2:
- 66.- Ուիլքինսոնի, անդ.:
- 67.- Քիւրքճեան, անդ., էջ 304-305:
- 68.- Վահան Նաւասարդեան, «Երկու խօսք», Քիւրքճեանի մէջ, անդ., էջ 16-17:
- 69.- Քիւրքճեան, անդ., էջ 300:
- 70.- Նոյն տեղ, էջ 234:
- 71.- Նոյն տեղ, էջ 280-281:
- 72.- Նոյն տեղ, էջ 170-172:
- 73.- Նոյն տեղ, էջ 173:
- 74.- Նոյն տեղ, էջ 300-301:
- 75.- Մինախորեան, անդ., էջ 446-447:
- 76.- Տասնապետեան, անդ., էջ 171:
- 77.- Քիւրքճեան, անդ., էջ 5:

THE CHRONOLOGY OF RECOGNITION ...

1915	May 24	France, Great Britain and Russia Joint Declaration
1916	Feb. 9	U.S. Senate Concurrent Resolution 12
1919	Aug. 6	U.S. Congress An Act to Incorporate Near East Relief
1920	May 11	U.S. Senate Resolution 359
1965	Apr. 20	Uruguay Senate and House of Representatives Resolution
1975	Apr. 9	U.S. House of Representatives Joint Resolution 148
1982	Apr. 29	Cyprus House of Representatives Resolution
1984	Sep. 12	U.S. House of Representatives Joint Resolution 247
1987	Jun. 18	European Parliament Resolution
1993	May 5	Argentina Draft Law
1996	Jun. 11	U.S. House of Representatives Resolution 3540
1996	Apr. 25	Greece Parliament Resolution
1997	Apr. 3	Lebanon Chamber of Deputies, Resolution
1998	Mar. 26	Belgium Senate, Resolution
1998	Apr. 24	Council of Europe Parliamentary Assembly Declaration
1998	May 28	France National Assembly, Draft Law
2000	May 11	Lebanon Parliament, Resolution
2000	Mar. 29	Sweden Parliament, Report
2000	Nov. 7	France Senate, Draft Law
2000	Nov. 15	European Parliament Resolution
2000	Nov. 10	Vatican City Communiqué
2000	Nov. 16	Italy Chamber of Deputies Resolution
2001	Jan. 29	France Law
2001	Apr. 24	Council of Europe Parliamentary Assembly Declaration
2001	Sep. 26	Prayer of Pope John Paul II Memorial of Tzitzernagaberd, Yerevan
2002	Jun. 13	Canada Senate Resolution
2003	Aug. 20	Argentina Draft Law
2003	Dec. 16	Switzerland (Helvetic Confederation) National Council Resolution
2004	Mar. 18	Argentina Draft Law
2004	Mar. 26	Uruguay Law
2004	Mar. 31	Argentina Senate Resolution
2004	Apr. 21	Canada House of Commons Resolution
2004	Nov. 30	Slovakia National Assembly Resolution
2004	Dec. 21	Netherlands House of Representatives Resolution
2005	Apr. 14	Russia Duma Resolution
2005	Apr. 19	Poland Parliament Resolution
2005	Apr. 20	Argentina Senate Resolution
2005	Jun. 15	Germany Parliament Resolution
2005	Jul. 14	Venezuela National Assembly Resolution
2005	Sep. 15	European Parliament Resolution
2005	Dec. 15	Lithuania Assembly Resolution
2006	Apr. 19	Argentina Senate Special Statement
2007	Jan. 15	Argentina Law
2007	Jun. 5	Chile Senate Resolution
2010	Mar. 11	Swedish Parliament Resolution
2014	Nov. 26	Bolivia Parliament Resolution
2015	Apr. 9	Netherlands (Parliament Resolution)
2015	Apr. 21	Austria (Parliament Resolution)
2015	Apr. 24	Bulgaria (Parliament Resolution)
2015	May 6	Luxembourg (Chamber of Deputies Resolution)
2015	June 3	Brazil (Senate Resolution)
2015	June 18	Belgium (Parliament Resolution)
2015	Oct. 29	Paraguay (Senate Resolution)
2016	June 2	Germany (Parliament Resolution)
2017	April 25	Czech Republic (Parliament Resolution)

... AND 106 YEARS OF
DENIAL

TURKEY
1915-2021

2019	Apr. 24	Portugal (Parliament Recognition)
2019	Oct. 29	USA (House of Representatives Resolution)
2019	Dec. 12	USA (Senate Resolution)
2020	Feb. 13	Syria (National Assembly)

Houshamadyan: un projet hors du commun

Houshamadyan est une association fondée en 2010 à Berlin, dont l'objectif est de reconstruire à travers la recherche et la mémoire, la vie quotidienne et l'environnement social des Arméniens ottomans. Son activité principale réside dans le site web, www.houshamadyan.org, où l'on voit réémerger leur histoire et leur patrimoine, région par région, ville par ville. Les thèmes étudiés sont très variés : églises et monastères, écoles, métiers locaux, médecine populaire, cuisine, chants, fêtes et festivités, etc. Le site web a également une section spéciale consacrée aux collections familiales, où sont présentées les histoires individuelles accompagnées de photos, de documents de l'époque, d'objets de mémoire appartenant à des familles arméniennes.

Vahé Tachjian (1), l'un de ses fondateurs répond à nos questions.

France Arménie : Quelles sont les raisons qui ont donné naissance au site web houshamadyan ?

Vahé Tachjian : Je crois que la principale raison a été d'ordre académique. Lorsqu'on a lancé Houshamadyan, les publications sur la vie sociale et d'une manière générale sur l'histoire des Arméniens ottomans dans la période pré-génocidaire étaient rares. Plus précisément, il y avait une tendance dans les études arméniennes à mettre l'accent sur les grandes dates catastrophiques : Génocide, massacres de 1895-96, massacres d'Adana de 1909. Un autre trait caractéristique consistait à présenter l'histoire des Arméniens de l'Empire comme étant une histoire séparée, indépendante, coupée de son contexte ottoman. Quant aux études ottomanes et turques, elles avaient une propension à étudier ce sujet en ignorant les sources arméniennes, généralement en langue arménienne. Or, l'objectif premier du projet Houshamadyan était de combler ces lacunes, de placer notre étude sur la vie sociale des Arméniens dans son contexte, de donner une nouvelle valeur aux sources arméniennes sur ce sujet.

Si je vous suis bien, l'étude des Arméniens ottomans, telle que vous la conduisez, nous révèle, entre autres, une interactivité entre les Arméniens de l'Empire et le milieu ottoman. Vous le confirmez ?

Absolument ! En mettant l'accent sur les moments sombres de l'histoire des Arméniens, sur la violence de l'Etat exercée à leur encontre, on oublie souvent qu'il s'agit d'une société qui a vécu pendant des siècles au sein d'environnements multiculturels, multilingues et multinationaux. D'abord

l'Empire byzantin, puis l'Empire ottoman. Autrement dit, l'hybridité de la société arménienne est visible à plusieurs niveaux. Les exemples sont abondants. Ce sont les cas des festivités, des métiers, de l'architecture, de la langue, des chants. Or, dès lors que l'on analyse cette histoire à travers le prisme du nationalisme, il est difficile de percevoir ces différentes caractéristiques. C'est également la raison pour laquelle, lors de la période post-ottomane, à l'heure où le concept d'Etat-nation était devenu dominant, les nouvelles élites nationales de Turquie, de Grèce ou bien de la Diaspora arménienne, ont eu de grandes difficultés à homogénéiser leurs propres sociétés nationales, issues de l'Empire, et de leur imposer une culture et une langue uniques.

Quelles sont vos sources pour étudier la société des Arméniens dans l'Empire ottoman ?

La majorité des sources est constituée par les livres que les survivants du Génocide ont produits, en particulier en diaspora, à partir des années 1920, la plupart du temps à l'initiative des associations compatriotiques. Ils les appelaient souvent *houshamadian* (livre ou registre de mémoire). Les auteurs réalisaient un travail de réinvention du terroir perdu et de réhabilitation de leur héritage arménien, d'autant qu'ils étaient, semble-t-il, persuadés que ce temps était révolu à jamais. Ils étaient également conscients qu'ils étaient les derniers survivants de cette époque, et c'est pourquoi ils avaient la certitude que les nouvelles générations seraient dans l'impossibilité de reconstituer ce passé dans toute son authenticité. Il y a

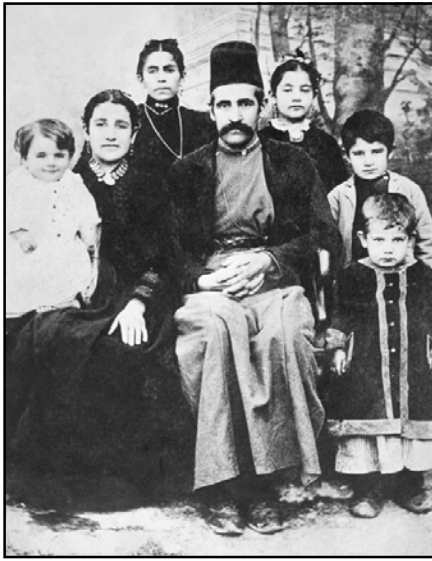

Vahé Tachjian

eu ainsi quelques centaines de publications sur les villes et les villages arméniens de l'Empire ottoman. Ce sont des sources très importantes en matière d'étude.

Quelle est l'équipe derrière ce projet ?

Seules quelques personnes travaillent quotidiennement sur le projet : un chercheur à plein temps, deux autres, employés à mi-temps, travaillent notamment sur la mise en page. On a également un groupe de traducteurs et d'auteurs rémunérés. Houshamadyan dispose de son propre réseau d'amis, constitués de spécialistes de différents domaines : musique, tapis, broderies, photos anciennes, cartographie, etc. Ce réseau s'est développé au fur et à mesure de notre existence et on fait souvent appel à l'expertise de ces bénévoles lors de la préparation des articles. Grâce à leur

*La famille Tchorbadjian
photographiée à Marache vers
1892/1893
(Collection Karen Bedrosian
Richardson, New York)*

contribution, on arrive à donner davantage de rigueur scientifique à nos pages.

On voit dans votre site web une section spéciale sur des collections familiales. Est-ce qu'on peut dire qu'il existe des sources en dehors des livres houchamadian que vous venez de mentionner ?

Oui, tout à fait. Cependant, il faut admettre qu'au début de notre travail on avait sous-estimé la richesse des collections familiales. On était persuadé qu'on allait trouver la plupart de nos sources dans les bibliothèques et les archives. Il s'est avéré qu'on avait tort, ou plus exactement, on a vite compris qu'il existait des trésors enfouis, inexplorés, en dehors des livres publiés. En fait, quelques années après le commencement du projet, de nombreux lecteurs nous ont contactés et nous ont envoyé des copies numérisées et des photographies de leurs collections familiales : photos anciennes, documents, lettres, mémoires, ustensiles de cuisine, broderies, enregistrements sonores, etc. Tout cela constitue des richesses extraordinaires conservées dans les maisons des descendants arméniens de l'Empire ottoman. Pour nous, c'était un défi, car on ne savait pas comment traiter cette richesse patrimoniale. Finalement, on a décidé de

créer sur notre site web une nouvelle section qu'on a appelé : "Open Digital Archive", dans laquelle on présente ces collections. Dans le même esprit, on a créé : "Voices", où l'on publie des mémoires inédits, des registres, des échanges de lettres... Ces deux sections incitent de nouvelles personnes à nous envoyer des matériaux historiques se trouvant en leur possession.

Votre site web est en trois langues : arménien, anglais et turc. Pouvez-vous nous éclairer sur le choix du turc ? Est-ce un choix stratégique ou autre ?

À mon avis, l'histoire et la vie sociale des Arméniens de l'Empire sont, d'une manière générale, entremêlées à celles des Turcs, des Kurdes, des Grecs, des Syriques ou autres groupes, suivant la région que l'on étudie. Que ce soit en période de paix ou en période de violence de masse, ces groupes nationaux ont coexisté. Autrement dit, on parle ici de l'héritage qu'ils se partagent et dont ils sont imprégnés. C'est pourquoi, dès le début de notre projet, on avait favorisé l'existence d'une version turque de notre site web. Cette version existe depuis six ans, grâce au financement de la Fondation Gulbenkian. On n'avait pas tort, car, depuis cette date ce sont les lecteurs turcs qui sont les plus nombreux à fréquenter notre site web. Cette popularité se manifeste également par de nombreuses lettres reçues de Turquie ou d'une manière générale du monde turcophone, ainsi que par l'empressement que manifestent ces mêmes lecteurs à participer à nos efforts de reconstruction de cet héritage, en nous envoyant des photos contemporaines ou des informations relatives aux régions étudiées.

Houshamadyan existe déjà depuis 10 ans. Est-ce que vous avez fixé un délai pour l'achèvement du projet ?

Difficile de répondre à cette question. D'abord, tant que le financement existe, nous continuons notre parcours. Et puis, je crois que le chemin sera long avant d'obtenir un résultat tangible par rapport à notre projet. Il est important de prendre en compte que la génération des survivants était déterminée à donner son propre témoignage sur la vie dans les villes et villages de l'Empire, à raconter cette histoire selon son propre point de vue. Le résultat de cette

démarche a été la production de centaines d'ouvrages sur la mémoire de ces lieux autrefois habités par des Arméniens. "Comment avons-nous vécu ?" : cette question fondamentale et existentielle avait motivé les survivants à écrire. Or, je crois que la question est toujours d'actualité, notamment pour nous, descendants des troisième et quatrième générations d'Arméniens : étudier cette histoire d'une manière professionnelle, la rendre accessible et attractive en nous servant des moyens technologiques modernes, à savoir Internet et les outils multimédias. C'est le travail que l'on fait dans Houshamadyan. Mais on sait qu'on est loin du but. Depuis le début des recherches, on trouve de plus en plus de sources inédites concernant cette histoire. Notre site web est devenu populaire et on a ainsi gagné la confiance de nombreux lecteurs qui n'hésitent pas à nous envoyer des copies de leurs archives familiales. On sait également qu'il existe quantité de mémoires inédits, ainsi que des documents en rapport avec notre thème dans les archives de différentes institutions, notamment en Arménie. Tout cela nous motive et nous donne le courage de poursuivre notre route. ?

(1) Vahé Tachjian est l'un des fondateurs du projet Houshamadyan. Il est actuellement son directeur et rédacteur en chef du site web. Docteur en histoire de l'EHESS (Paris), il est l'auteur et le co-éditeur de nombreux livres dont *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie. Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak* (Paris, 2004), *Daily Life in the Abyss : Genocide Diaries, 1915-1918* (NY/London, 2017).

Houshamadyan est une association à but non lucratif basée à Berlin. Elle existe grâce notamment à des donations. Vous pouvez la soutenir financièrement. Vous pouvez aussi envoyer des copies numérisées des objets personnels (photos anciennes, notes, récits inédits, ustensiles, vêtements ou autre) ayant appartenu à vos ancêtres de l'Empire ottoman. Ils seront placés sur le site web : www.houshamadyan.org

Pour la contacter:

houshamadyan@gmail.com

A Norwegian Hero for the Armenians

Dr. Svante Lundgren

July 22 is the 60th anniversary of the death of Bodil Biørn, a Norwegian missionary who helped Armenians during three decades in three different countries. There is a commemorative plaque for her at Tsitsernakaberd in Yerevan, but she is less well known among Armenians than her male compatriot Fridtjof Nansen.

Nansen has been hailed as a hero by Armenians for his work in favor of Armenian refugees after the Genocide, helping 300,000 stateless Armenians with so-called Nansen passports. When Nansen visited Soviet Armenia in 1925, he was warmly received by cheering Armenians and granted an honorary doctorate by Yerevan State University. The same year another Norwegian in Soviet Armenia, Bodil Biørn, was expelled from the country.

Biørn was born in 1871 in the small town of Kragerø in the south of Norway. She came from a very rich family and could have led an easy and comfortable life. Instead she became a nurse and a midwife and travelled to a far-away country where she experienced extreme hardships. In 1905 she was sent by the Scandinavian Women Missionary Workers as a missionary nurse to Western Armenia, known among the missionaries as the "country of blood and tears."

After two years in Mezereh, Biørn moved to Mush, where she worked in a polyclinic, an orphanage and a school. In 1915 she witnessed how the Armenians of Mush were deported and massacred. The children from the orphanage were locked in a barn which then was set on fire. She returned to Norway in 1917 together with a small Armenian boy whom she had adopted. She named him Fridtjof after Nansen.

In 1922 Biørn was back in the region, this time working among Armenian refugees in Constantinople. One year later she moved again, to Soviet Armenia where she was in charge of the Lusayghpur orphanage in Alexandropol (today's Gyumri), where the 33 boys under her care called her "Mother Katharine" (her second name). In 1925 she was expelled from the country by the Bolsheviks, who disliked Westerners in general and Christian missionaries and aid-workers in particular.

This did not stop her from continuing her work for Armenians. In 1927 she moved to Aleppo where for seven years she did what she had done in several other places: cared for Armenian women and children. In 1934 she retired and returned to Norway. Until her death in 1960 she continued to bear witness concerning the injustices done to the Armenian people. During all the years she worked among Armenians she had her camera with her. Her photos constitute an important documentation of life before, during and after the genocide.

Her legacy continues 60 years after her death.

The house where Biørn was born is today the town hall of Kragerø. In front of it there is a commemorative stone that says that this house was once home to "a great

Biørn with children in Alexandropol

(Photo: Wikimedia Commons)

Norwegian philanthropist" who "devoted her life to helping Armenian expatriates and orphans, survivors of the Armenian genocide." The stone was unveiled in 2004 in the presence of the Armenian ambassador and representatives of the Armenian community in Aleppo.

The town of Kragerø has not only cherished the memory of Bodil Biørn, but also established close contacts with the Republic of Armenia. Every year a delegation from the town visits Armenia and lays a wreath at Tsitsernakaberd on April 24. Different exchanges have also brought people together from Kragerø and Armenia. In April 2018 the town council made two decisions: to recognize the Armenian Genocide (something the parliament and government of Norway have not done) and to establish formal friendly relations with the city of Gyumri.

The woman who spent her early years in the building that is now the town hall of Kragerø would surely feel proud.

Dr. Svante Lundgren

Dr. Svante Lundgren is a researcher at Lund University, Sweden. He has published widely on Armenian and Assyrian issues. He acted as the narrator in the Armenian documentary film Map of Salvation.

Հայոց Յեղասպանութեան 106-ամեակին նուիրում «Հորիզոն»ի այս բացառիկ թիւը կը հովանաւորեն հետեւեալ ազգայինները

Երէցկին Շաքէ Իշխանեան, Գէորգ Իշխանեան, տ. եւ տ. Պերճ եւ Ռուբինա Ֆարրա, ի յիշատակ Տէր Արմէն Աւագ Քհնյ. Իշխանեանի:

Տ. եւ տ. Արթին եւ Անի Մաժակեան, ի յիշատակ մեզմէ առյաւետ բաժնուած Տէր Սարգիսեան եւ Մաժակեան գերդաստանաց:

Տ. եւ տ. Սիմոն եւ Մարալ Հասրըճեան

Տ. Փիէրէթ Տէր Սարգիսեան, զոկտ. Շանթ Տէր Սարգիսեան, տ. եւ տ. Ժազ եւ Գարէն Թիւթիւնճեան եւ զաւակունք , ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն, հօր եւ մեծ հօր Հրաչ Տէր Սարգիսեանի:

Տ. Արշօ Պոյաճեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն՝ Սերգօ Պոյաճեանի:

Տ. Արսինէ Նազարեան, տ. եւ տ. Նազար եւ Միմի Նազարեան, տ. եւ տ. Յակոբ եւ Լիա Պողիկեան եւ զւկք., տ. եւ տ. Ֆապիէն եւ Ալին Գատէ եւ զւկք., տ. եւ տ. Անդրանիկ եւ Լուսնա Նազարեան եւ զւկք., ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն, հօր եւ մեծ հօր Յարութիւն Նազարեանի:

Մոնթրէալի Հայ Կեդրոնի Տարեցներու միութիւն, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Արեգ, Քրիստին, Գարին, Գաթիա եւ Ալիք Մարգարեան, ի յիշատակ իրենց մեծ հայրերուն եւ մեծ մայրերուն՝ Յակոբ եւ Գարգուհի Մարգարեանի, Յովհաննէս եւ Լէա Պուրսալեանի, Բիւզանդ եւ Զապէլ Այնթապեանի, Յակոբ եւ Կիւլա Պոյաճեանի, ինչպէս նաեւ իրենց ծնողաց՝ Վարդգէս եւ Արաքսի Այնթապեաններու:

Տ. եւ տ. Լեւոն եւ Անի Հասրըճեան, ի յիշատակ Հասրըճեան ընտանիքի Մեծ եղեռնի նահատակներուն:

Գրիգոր Տէր Ղազարեան, ի յիշատակ Թորոս Տէր Ղազարեանի, ծնեալ 1914-ին, Նարբերդ:

Տ. եւ տ. Նաչիկ եւ Ատրինէ Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Տ. եւ տ. Նազարէթ եւ Վարսենիկ Նաչիկեան, ի յիշատակ Սամուէլ եւ Լիտիա Նաչիկեանի, Յարութիւն եւ Ազատուհի Հայրապետեանի:

Վազգէն, Լենա Տէր Գալուստեան եւ ընտանիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Voyages Haig, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Զաւէն եւ Նորա Կէօնճեան, ի յիշատակ Նորայր եւ Բօզա Պէնօհանեանի, Գարգուհի Մարգարեանի, Սուրէն եւ Զարուհի Կէօնճեանի:

Տ. եւ տ. Վահէ եւ Գլարա Յակոբեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Պետիկ, Սոնիկ Վարձպետեան, ի յիշատակ Տէրտէրեան, Զազմագճեան եւ Վարձպետեան գերդաստաններու զոհներուն:

Նուշիկ Էլոյեան, ի յիշատակ իր ծնողաց Եղուարդ եւ Աղանի Էլոյեաններու եւ մօրեղբոր Լորիս Մալոյեանի:

Սեւան, Շանթ եւ Դուին Տօնապետեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն :

Մանուկ Զուխաճեան, ի յիշատակ իր տիկնոջ Աննա Սֆօրզա-Զուխաճեանի:

Տ. եւ տ. Զաւէն եւ Վարսենիկ Սարգիսեան, ի յիշատակ Սարգիսեան եւ Նալպանտեան գերդաստաններու զոհներուն:

ԲԺ. եւ տ. Գէորգ Մանուկեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհներուն:

Տ. եւ տ. Գէորգ եւ Արաքսի Օհանեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Լիլի Մարգարեան եւ ընտանիք, իրենց ընտանիքի ննջեցեալներուն յիշատակին:

Կարէն Տէր Ասատուրեան եւ զուտրերը, Լարա եւ Լիա, ի յիշատակ իրենց հօր եւ մեծ հօր՝ Վահան Տէր Ասատուրեանի:

Տ. եւ տ. Արալի եւ Թալին Նաճարեան եւ զւկք., ի յիշատակ իրենց հօր եւ մեծ հօր Յովհաննէս Նաճարեանի:

Աբգար եւ Սոնա Միրաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Ժիրայր եւ Յասմիկ Պասմաճեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց Հայկ եւ Նուարդ Պասմաճեանի:

Տ. եւ տ. Յակոբ եւ Տիրուկ Մանճիկեան, ի յիշատակ Մանճիկեան, Մնակեան եւ Եահնէյեան գերդաստաններու զոհերուն:

Տ. Մարի Լախոյեան եւ Սոնա, Զեփիւռ եւ Յակոբ Լախոյեաններ, ի յիշատակ իրենց ամուսնոյն եւ հօր Բիւզանդ Լախոյեանի:

Նանէ, Գառնի, Դուին եւ Բազէ Ղազարեաններ, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. Սարգիս Երէցեան, Ռաֆֆի եւ Բաթրիք, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ տ. Կարօ եւ Հայկօ Նահապետեան, ի յիշատակ Նահապետեան եւ Պահատուրեան ընտանիքներու զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Ռուբէն եւ Անի Պետրոսեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. Սեզա Գրիգորեան, ի յիշատակ իր ամուսնոյն Գալուստ Գրիգորեանի:

Տ. եւ տ. Զաւէն եւ Յասմիկ Ինճէճիկեան, Հայոց ցեղասպանութեան ընթացքին զոհուած բոլոր նահատակներուն:

Սիմոն, Սիլվա, Սեւան, Մարալ եւ Յակոբ Փոլատեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Օհան եւ Սեդա Թապաքեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Աւետիս եւ Սիմա Փեհլիվանեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Խաչատուր Փեհլիվանեանի, ծնեալ 1900-ին, Արաբկիր եւ Արշալոյս Փեհլիվանեանի, ծնեալ 1912-ին, Արաբկիր:

Տ. եւ տ. Զարեհ եւ Լիոնի Սարմազեան, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Տ. եւ տ. Ռաֆֆի եւ Ժպիտ Ֆրունճեան եւ զաւակները՝ Արեգ եւ Նանոր, ի յիշատակ 1915-ի Հայոց ցեղասպանութեան 1.5 միլիոն զոհերուն:

Բժ. եւ տ. Մանօ եւ Թալին Քէօսէեան, ի յիշատակ իրենց մեծ մօր՝ Մարի Պէրպերեան Քէօսէեանի, ծնեալ 1929-ին, Այնթապ:

Տ. եւ տ. Ալպէր Արոյեան, ի յիշատակ իրենց ծնողաց՝ Արմենակ Արոյեանի եւ Դիւլիստան Արմինեան Արոյեանի:

Վիգէն Թիւֆէնքճեան, ի յիշատակ Եղիա եւ Մարիամ Պահատուրեաններուն:

Արշօ, Արտա եւ Հայկ Զաքարեաններ, ի յիշատակ Արցախեան պատերազմի զոհերուն:

Տ. եւ տ. Արթօ եւ Թամար Օլթաճեան եւ զաւակունք, ի յիշատակ իրենց մօր եւ մեծ մօր Մաքրուհի Օլթաճեանի:

Հորիզոն

www.horizonweekly.ca

*Ձեր բաժանորդագրութիւնը ապահովելու,
ձեր հարազատին կամ բարեկամին
«Հորիզոն» նուիրելու համար
կապ հաստատեցէք «Հորիզոն»ի վարչութեան հետ:*

Հեռաձայն՝ 514 332-3757

*Ե-նամակ՝ sylva@horizonweekly.ca
Կայքէջ՝ www.horizonweekly.ca*

**ՀԱՍՅԷ՝ 3401 Olivar-Asselin
Montreal, Quebec
H4J 1L5**

Կողմի լուսանկարը՝ Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաֆեանի «Հայ Գողգոթան» Բ. հատորէն, Պէյրուս, 1977

H O R I Z O N
Hebdomadaire arménien
Armenian Weekly
Publié par / Published by
Les Publications Arméniennes
(1991)
3401, Olivar-Asselin
Montréal, Québec
Canada H4J 1L5

horiZon

Administration / Publicité
Sylva Ehramdjian-Bachekjian
Tél.: (514) 332-3757
Télécopieur / Fax (514) 332-4870
E-Mail: horizonweekly@bellnet.ca
Courrier de deuxième classe
/No. 40065294 / Second class mail
Dépôt légal: bibliothèques nationales
du Québec et du Canada -
ISSN 0708580X
PAP - N. d'enregistrement 10925

Editor in Chief: Vahakn Karakachian

Վարիչ խմբագիր՝
Վահագն Գարագաշեան
Վարչական
պատասխանատու
Սիլվա Պաշլեգեան
Քարտուղար՝
Մարինա Տէր խաչատուրեան
Սրբագրիչ՝ Քրիստափոր Միքայէլեան

English section
Editor: Tina Soulahian

Pharmacie Kanou et Marachian

Affiliée à

Jean Coutu

SETA MARACHIAN

Pharmacienne-Propriétaire

Հայերէն
կը խօսինք

5855 BOUL. GOUIN OUEST, CARTIERVILLE (QUÉBEC) H4J 1E5
TÉL : (514) 334-8641 FAX : (514) 334-6909

Հայ մասնագետներ տրամադրուած՝ հոգալու ձեր բոլոր կարիքները
Կը պատրաստենք ձեր բոլոր դեղագիրները, նոյնիսկ ուրիշ դեղարանների
Տարեցներու համար յատուկ 10% զեղչ (բացառեալ դեղերը)

Vaccination contre la grippe saisonnière **Service professionnel et personnalisé**

- Infirmière sur place (1 journée par semaine)
- Conseils sur le diabète: suivi de la glycémie (taux de sucre), exercice et diète avec remise de documents éducatifs (ex: guide alimentaire canadien)
- Suivi de la tension artérielle avec l'infirmière
- Installation du moniteur ambulatoire de la pression artérielle sur 24h : MAPA
- Vaccination et injection par l'infirmière
- Santé voyage: prévention de la malaria et de la diarrhée du voyageur

Livraison et cueillette de prescription gratuites de Montréal et Laval

- OUVERT 7 JOURS SUR 7 DE 9H À 22H -

WITH EFFORTLESS DRIVE AND AGILITY,
THE ROAD IS YOURS FOR THE TAKING.

FOR FURTHER INQUIRIES CONTACT KEVORK ASADOURIAN

MAZDA
GABRIEL
ANJOU

Mazda Gabriel Anjou
7050, boul. Henri-Bourassa Est
Anjou H1E 7K7
(514) 328-7777
mazdagabrielanjou.com

MAZDA
GABRIEL
ST-LAURENT

Mazda Gabriel St-Laurent
5850 chemin de la Côte-de-Liesse,
Montréal H4T 1B2
(514) 256-7777
mazdagabrielstlaurent.com

MAZDA
GABRIEL
ST-JACQUES

Mazda Gabriel St-Jacques
5333, rue Saint-Jacques
Montréal H4A 2C9
(514) 484-7777
mazdagabrielstjacques.com